түштө алып берет. Уктуңбу? Ой, Домбудайдын тумшугуна ысык темир басып гана коёт ал!

Мадыл башын чайкады. Анын эсине Абил бий түштү. Башымды аттап, сөзүмдү таштап Бекназардан калка күтүп кеткен экен деп каарына алса кантти? Кой, жетимге жөтөлдүн не кереги бар! Абил бий арызын жөнөтпөй койсо бир жөн, Мадыл беш атты кантип унутат? Мадыл ичинен Абил бийдин даражасын тиледи.

— Өзүң бил...— деди Кулкиши шагы сынып.— Мейли, жок дегенде биртике талкан алып кетпейсиңби?

Мадыл баш көтөрдү:

— Үйгө барып, улоо менен келермин, Кулаке... Өүх...— Ал бетин тырыштырып, кыйналып ордунан турду.

— Ате, азыр эле барсаң болот эле, улоо деле табылат эле. Кош эмесе.

— Кошуңуз...

Кулкиши тайын жетелеп, эркелетип бирдемелерди кобурап жолуна түштү. Бирок көңүлүнөн Мадылдын кебетеси кетпей койду. «Кантер экен?.. Деги беш түтүн нойгуттун күнү куруду, Теңирберди абам менен сүйлөшсө, көчүрүп алат элек. Неси жаман, бизге кошулуп дан багар болуп кетишсе неси жаман? Жок дегенде, курсагы ток болбойбу. Дан багардын ичинде Бекназар деген бар. Домбунун кутурган тумшугуна ысык темир басып коймок!» Кулкиши эрдемсип басты. Кезигерине кезикпейт да, ошол Домбу!

Кулкиши төмөн барып, кайрылып тиктеди. Мадыл селдейип бир ордунда турган эле, ал Кулкишинин тиктегенин көрдү окшойт, кыбырап басып, жолдун үстүнө, жанагы жаткан жерине чыгып, келтек сыяктуу соройгон бирдемени алды. «Байкуш таянган келтегин отурган жерине унутуп койгон экен...» деп ойлоп турду Кулкиши. Мадыл турган жеринде көрүнбөй калды. Кулкиши көпкө тиктеди. Мадыл көрүнбөдү «Өлүп калбагай эле байкуш...» деп улутунуп Кулкиши жолуна түштү.

VI

Күн аздап эригенсип кызылы булутка жайылып, чөгүп батып баратты. Тегирмен күү-күү. Айзаада батып бараткан күнгө сыртын салып, тизесине бетин коюп, күүлдөктү тыңшап, көөлүдөн көбүктөп чыгып жаткан суунү тиктеп отурду. Суу үстүндө чимирилген күмүш таза күбөктөр быжырап, күндүн кызгылт нуруна кубулуп, жылтылдап кетип жатты. Күү-күү, тынымсыз күү-күү... көөлү жактан салкын шапата жүзүн желпип турду. Тынымсыз күүлдөп, бир кунунда зымырап жүрүп турган, баш тегереткен тездиктин ичинде кошо бараткандай, эчтемени ойлой албай, ал тынч отурду.

Эшим көөлүдөн агып чыккан суунун нары бетине келип, муздак сууга колун салды да, шапшып ойноп, колун жууду, көңүлү ооп, көзүнүн кыйыгын жиберип, анан:

— Жеңе, эмне ойлонуп отурасың?— деп, тиштерин кашкайта ачып, күлгөн боло суу чачып койду.

Айзаада ичиркенип, колун калкалана берди:

— Ий... ой, бала... Көйнөгүмү суу кыласың! — Жарк этип күлүп жиберди.— Менин ойдон арылган күнүм бар беле, бала? Билбегенсип сурап коёсуң да.

Эшим сөзгө такалып, унчуга албай калды, бирок эптеп эле сөз баштапып калганына ичинен кубанды:

— Күлүп жүрүү, жеңе, сага абдан жарашат.

— Ошондой бекен? — Айзаада көзүн кылгыртып тиктеп, улутунуп койду.— Кай бирөө кара түндөй күң дешетко?..

— Оозуна келгенин оттоптур. Ким айтса да.— Эшим ордунан тура калды, күн кызылын үмүттүү тиктеди, жаштык гүлдөп турган иреңи суз тартты. Күү-күү, тынымсыз күү-күү...

— Жүр, бала. Тегирменди карайбыз. Уксаң, таш такылдап калды, жеми азайып кетти окшойт.

Эшим бери секирип өттү да, унчукпай Айзааданын алдына басып тегирменге кирди. Экөбү чанакка барып эцкейип тиктешти. Эшим жемди биртике көбөйттү.

— Мынча койсом, жеңе, унуң ирик болуп калат го дейм?

Айзаада эңкейип, унга колун тосуп колу агара түшкөндө, кармалап көрдү:

— Кичине тарта түш, бала. Кайран буудайды жарып-жарып эле баса бериптир деп, энең мени жыландай чагат кокуй!

— Анда мына... Болобу?..

— Волот го ушу...

Жана жемди көбөйткөндө бурдугуп жоошуй түшкөн таш кайра такылдап, тыякка ыргып кетчүдөй катуулап чимирилип, тажал үн салды. Тоскок тегирмендин ичинде самсып учуп жүрдү. Айзаада чакылдакты тыңшап, чаңып түшүп жаткан унду, ал кандайча куралып дөбөлөнүп келатканын үнсүз тиктеди. Эшим эшиктин оозу ченде тирелген капка сүйөнүп, кишинин оюн башка дүйнөдөн бөлүп ала качкан күүлдөктүн арасында калып турду. Тегирмен ичи улам караңгы боло берди. Эшимдин кыр муруну, кымтылуу эриндери эшиктен кирген шоолага биртике жарык болуп, сызыктары көрүнүп турду. Көз байланган сайын тегирмендин күүлдөгөнү күчөгөнсүп, аны кучагына бек ороп, жалгыздатып баратты.

— От жагалыбы, жеңе?

Айзаада караңгылыктан суурулуп туруп келип:

— Эмне дейсиң, бала?— деп сурады.

— От жагалыбы дейм.

— А... Мейли...

Шаатыт дүңкүйүп турду. Түбүндө жылтылдап от күйүп жатты. Оттун боюндагы кишилердин көлөкөлөрү бирде түшкө кирчүдөй коркунучтуу болуп узарып, калтырап, кайта жалп этип жок боло түшөт. Оттун алсыз жарыгы тунжуратып баскан караңгылыкты кууп, тыттын тартайган шактарына жабышып, ового акчыл шоола чачып үлпүлдөп... Алда кайдан ит үрүп, тегирменден түшкөн суунун этеги жактан бака чардап жатты. Тегирмен күү-күү, бир кунунда күү-күү... Айзаада тегирмендин босогосуна сүйөнүп, тиги Эшимдин караны карөңгылыктан суурулуп отту карай көлөкөсүн сүйрөп басып баратканын, оттун жанына барып сүйлөшкөндөй күймөнүп, эңкейип, жок боло түшүп, оттон чычала алып, жалтылдатып бери чуркаганын көрүп турду.

Эшим жүгүргөн бойдон келди:

— Мына, жеңе?.. Куурай барбы? Жокпу?— деп

кубанып шак-шак сүйлөдү.— Муну ичкери алып кире бер, жеңе.

Айзаада чычаланы алып ичкери кирди, кандайдыр бирдеме тегирмендин төрүндө аны аңдып тургансып кайра чыга качты. Эшим бирпаста бир колтук куурай алып караңгылыктан чыга келди:

— Эмне кирбей турасың, жеңе?

— Коркуп...— деп күлүп койду Айзаада.

— Эмнеден коркосуң? Жүр...

Таш дирилдеп, бир кунунда такылдап жүрүп жатты. Таман титиреп, көөлүнүн суусу шау-шау деп, туңгуюктан, алда кайдан угулгандай. Кичинекей от бүлбүлдөп таштын атарабын арак жарык кылат. Айзаада куурайдан анда-санда биртике таштап тутантып отурду. Ал Эшимдин байымын басууда, ойлонгонсуп жер карап отурганы менен, кулагы да, ою да ошол жакта. Эшим көзүн коюлтуп тиктеп, бирдеме айтчудай болуп, бирок тартынгансып, ойго баткансып отурду. Айзааданын жүрөгү дикилдеп чоочулады... Башы кеңгиреген сып, оюн жыйнактай албагансып, ичи кымкуут боло баштады, ал кежигеси ысыгансып Эшимдин өзүн тиктеп отурганын сезип, ан сайын дүрүлдөгөнсүп кетти.

— Жеңе, үшүп калба, сумбула быйыл эрте тубабы, күн жакшы эле салкындап баратат...— Эшим камзолун чечип үстүнө жаба берди.— Жамынып отурчу...

— Кой, кой, бала... Өзүң үшүбөйсүңбү?— деди Айзаада, анткен менен, ал камозлду нары түртө албай койду, эскирген камзолдон эркектин жыты буркурап, келиндин көңүлүн аздырып жибергендей. Эшим жанына баса келип отурду. Айзаада чоочуп кетти:

— Бала... Нарырак...— деди ал күңкүлдөп, жалыныч түр, мундуу жылмайып.— Бирөө көрсө эмне дейт?

Бирөө көрсө эмне дейт? Бул сөздөн Эшим кагуу эмес, сыпалык үчүн айтылган эптеп бир жоопту, шырин назды көрдү. Анын жүрөгү ушундай болжоп, көңүлү ысып:

— Көрсө жеңемсиң да! — деп тамашага салтырып, белинен тартып койду.

Айзаада каршылык кыла алган жок:

— Ошентсе да...— Үнү арак угулду, ал эрип, тартылып кетти. Бирин бири акмалап, биринин жүрөгүн бири тыңшап, унчукпай отуруп калышты. От өчүп үл-

тартып кымтыды. Эшим өйдөрөк боло, жүрөгү ысып, эркисизден колун анын койнуна жиберди, колу колуна урунду. Айзаада дирт эте колун тарта берди эле, ал бек кармап калды. Айзаададын жүрөгү калтырап, бирок колун силкип ала албады, жигиттин оор колунда жаштык илеби, көңүл оту, ошол от дүр этип анын жүрөгүнө чейин жылуулук кетирип жымыратып баратты. Эшим жеңе деп, алпыгып келип, капшыра кучактап жалыны бар оозу менен аймалап өпкүлөдү. Эркек сагынган келиндин денеси чымырап, аз кыңкыстап көөшүгөнсүп, эркектин салмагы далысын кычыратып, эркектин сыйкыр кучагы жан жыргалын сездирип, эркектин тер жыты аны мас кылып жиберди...

— Бала ай... Кагылып кетейин ай...— Айзаада эркектин кол талыткан оор денесин сыга кучактап, титиреп тер кургаган мойнунан кумарлана жыттап алды. Ошол замат өзүн өзү коруу сезими, тартынуу сезими келе калып, өзүн кордоп жаткандын үстүнөн чыккандай дирт этип, Эшимди оодара тартып алдынан тура качты. Эшим кайра асыла кошо турду...

— Нары!

Эшим шалдая түштү. Айзаада отура калып бетин басып шолоктоп ыйлап жиберди. Же сооротурун, же өз ызасына таштап басып кете албай Эшим нестейди. Айзаада бат соолуга түштү да, өйдө болуп жерде жаткан жоолугун алып, көзүн сүртүп, салынды:

— Жаман жигит экенсиң, бала...— деп айдын жарыгында кашкайып күлдү. Эшим бир тың болду, бир уялды, күлөйүн деди, күлкүсү окшобой койду.

— Кишини мал катары көрөт турбайсыңбы...— деди Айзаада.

Эшим катуу уят болду. Күү-күү, шау-шау, пара бир кунунда тынымсыз. Ай кыйгач кетип, суу үстүндөгү ак жыландай ийрендеп, калтылдап жаткан шоола өчүп, каралжын агым көзгө анча илешпей шыршыр эткен шарпа гана күү-күүгө кошулуп сиңип кетип жатты.

*

— Уктуңарбы, хантагасы Домбуну атып кетиптир го?

— Ким, кокуй?

— Ким экенин эч ким билбейт. Колго түшүп калган экен, Домбунун биртууганы Тултемир өлөсө кылып сабатып, атка сүйрөтүп, Абил бийдин эшигине алпарган имиш дейт.

Эл бирпаста дуу-дуу болуп, хан тагасына кол көтөргөн кандай эр экенин өз көздөрү менен көрмөккө алдында аты барлар Абил бийдин айлына агып калышты.

Ошол убакта Абил бийдин эшиги да опур-топур болуп жатты. Кермелер толо ат байланган. Келип түшүп жатышкан, аттанып кетип жатышкан эл көп. Бийдин өргөөсүнө жакын жерде бир киши төрт казыкка керилип таштанган. Киши жалаңач. Кичинекей буурул сакалы канга уйпаланып, сербейип көрүнөт. Ал жөөлүгөндөй, эриндери бирдемени кыбырап, долдоюп, ууртгарынан шүүшүн сарыгып, ичин уруп акырын онтойт. Көзүн ачпайт.

— Эй... Эй...— деди ал жанталпас кылып, бир убакта колу-бутундагы кыл чылбырды үзө тургансып, күч үрөп чиренип.— Сен кимсиң? Ыя?..

Көзүн ачты. Эки көзү кыпкызыл. Оозунан ысык дем чыгып акактап, эки жагын каранды:

— Суу...— деди ал. Эч ким суу берген жок. Улам жаңы келген киши карап өтүп жаткан эле. Азыр үстүнөн карап өткөн киши те алыстан, көк асмандан, көк чарым булуттардын арасынан башбагып тургандай, таанылбай, өтө алыстан көрүндү анын көзүнө.

Жаңы келген кишилер күбүндөшүп калышты:

— Ой, бу... Бекназар батырдын тууганы Кулкиши турбайбы?

— Ошол экен. Булардын кандай кастыгы бар эле Домбуда?..

Кулкиши тайын жетелеп оттотуп, кыштоонун үстү жагындагы адыр түбүндө, кара жолго жакын жерде жүрген эле ошол күнү. Кара жол жактан тарс деп мылтык атылат да, кимдир бирөөлөр чур-р этип, кыйкырык чыгып, эки жакка дүпүрөтө ат чаап чыгып калганын көрөт. Не болсо да, чырдуу иш болуп жатканын сезип, көбүнчө тайын көздөн далдалап, камыштуу колоткс бой жашырып жөнөйт. Ошондо артынан «Токто-о!» деп бирөө кыйкырып, адыраңдатып чаап жетип келет. «Кайда качып баратасың, энеңди урайын!» — дейт кубалап келген ат салып. «Ой!.. Жи-

гит, ой, көзүңө кара, өмгөктөлө, ой!..»—деп корунат Кулкиши. Андан наркысы кымкуут. Артынан дагы эки атчан адыраңдатып чаап келишип, а-бу дегенге келишпей, ыраса тепкилешип, атка бөктөрүп жүрүп беришет. Кулкиши Абил бийдин эшигине келгенде бир эсин жыят.

— Ой, хан тагасына кол көтөргөн сенсиңби, Кулкиши?—деп, астейдил таң калып сурады Абил бий. Кулкиши Абил бийди көрүп, адилдикти көргөндөй эркелеп, бир чети актыгына күйүп:

— Энесин урдум ошо Домбунун! Бир өлмөктөн эки өлсүн. Менин ишим эмне?!—деп сөгүндү. Абил бийдин жанында турган Тултемир сабына коргошун уюткан камчы менен башка эки-үч тартып жиберди. Кулкиши атырылып этегине асылды. Камчы дагы шыбап тийди. Ал эсинен танып кетти.

— Сени атты деп жатышат го. Өз көзүбүз менен көрдүк дешип атат го. Чыныңды айтчы, Кулкиши, кудай алдында!— деп сурап турган экен Абил бий Кулкиши экинчи эсине келгенде. Бу сапар Кулкиши бийди да жек көрүп:

— Бий, ушу мени адам өлтүрөт дегенге ишенесиңби?— деп сурады. Абил бий токтолуп калды. Кулкиши жаш аралаш калчылдап кетти:

— Ыя? Ушу эртең бошонуп кетсем, сени да атып салам. Ушуга ишенесиңби, ой Абил бий?!.

Тултемир сабына коргошун уюткан камчысын дагы көтөрүп калды эле, Абил бий кайрылып басып баратып:

— Болду. Көп урба эми. Сурап ала турганы бар мунун дагы...— деп тыйып кетти. Бекназарга киши чаптырды.

Ошондон бери түш жарым убак өттү. Бекназардан кабар жок. Келтектин уусу денесине жайылып, улам эти карарып ичи көөп, Кулкиши эсинен танып жатты.

Абил бийдин өргөөсү күү-күү. Бекназар кечиккен сайын Тултемир кычайт. Ал карылардын жүйө сөзүнө конок бербей:

— Биз дагы элбиз! Дан багарлардыбы? Чабабыз биз дагы! Эр өлтүрүш кандай экенин көрсөтөбүз биз дагы!— деп чарылдап жатты.

Баарынын кулактары делдейип, өлүп гана көрбөгөн, башка мүшкүлдүн баарын көргөн карылар да

ачык сөзгө өтө алышпайт. Чеки дешке тигинтип Домбу өлүп олтурат, аткан жеринен кармап келдик дешип, минтип Кулкишини төрт казыкка керип коюп отурушат. Бир гана дан багарлар өзүлөрү эмне дешет, алардын тыңы Бекназар жанкечти эмне дейт буга, жообу кайсы болот?

— Асте, батыр,— деди Абил бий акырын,—ушул Кулкиши атканына ишене албай турам, бир аз...

Тултемир карозгөйлөндү:

— Ишене албай? Мен ишенем! Муну Бекназар тукурду. Бекназар аттырды...

Абил бий бүшүркөп, ортозаар болгонсуп, тигинин сөзүнүн да теги барын моюнга алгансып, жумшарып отуруп сүйлөдү:

— Көз менен көрбөгөн соң, Тултемир, паланча ушундай кылды деп кесе айтып, баарын көрүп турган кудай алдында күнөөгө кириптер болобузбу? Болор иш болуп, боёгуна канып турат, эмне пайда шашылганда эми? Шашылбайлы. Териштирели. Сураштыралы. Жетели аныгына. Өзүңдүн көз алдыңда, Кулкишиден үч кайрылып сурадым, же өзүңөр аны атып жатканда колунан кармап кала албагандан кийин, же, жок дегенде, мынтыгын кармап албагандан кийин...

Тултемир:

— Жо, ушул эле атты, ушул эле атты, мынтык тарс дей түшкөндө биз Домбу акем менен болуп калып, анан нары-бери чаап, туш-тараптан арытсак, ушул Кулкиши гана... Качып баратыптыр... камыш аралап...

Аңгыча Тултемирдин жигиттеринин бири жүгүрүп кирип келди:

— Келди Бекназар...

Тултемир камчысын бүктөй кармап, ордунан ызырынып тура калды. Абил бий камыраган жок. Бир ууртун тартып жымыйып гана койду: «Мейли, кайраты жетсе Бекназарды башка эки чапсынчы, менин эшигимде!»—деген ой кетти.

Бекназар Эшим экөбү экен. Дүпүрөтүп катуу келишкен бойдон, котолоп жардап калган көпчүлүктү аралай, салам да айтышпай, айтылган саламга алик да алышпай, кайсактап каранып эл ичинен Кулкишини издеп келишти. Бекназардын бардык жини бетинде, эки көзү кыпкызыл. Тигинде жапжаланач, ичи көөп,

чиренип жаткан Кулкишинин көрө салып, атынан ыргып түшүп, башы жагына келип, акырын отурду да, башын жөлөп:

— Кулаке... Кулаке...— деп акырын үндөду.—Ие, Кулаке...

Кулкиши кыңкыстап үн чыгарды. Өзүнүн атын ким чакырып жатканын ажырата албай, жакшы эсине келе албай, кичине онтоду.

— Суу барбы?— деди Бекназар артына. Кимдир бирөө чуркап бир кесе суу апкеле калды. Бекназар сууну Кулкишинин оозуна кармады. Эзгине муздак суу тийгенде, Кулкиши биртке жанданып, бирок дагы эле көзүн ачышка жарабай, үзүлүп түшө үч-төрт жутуп жиберди. Ошондон ссң тириле түштү. Бекназар суунун калганын Кулкишинин бетине себеледи. Кулкиши көзүн ачты.

— Кулаке!..— деди кулагына жакын үңүлүп Эшим. Кулкиши:

— Ыя?..— деп алды да, кайра кабагын тырыштырып, көзүн жуумп, онтоду.— Айттым го, бий... Атып башыма урамбы Домбуну?!. Ой, Бекназар... Келдиңби, Бекназар?.. Карагылачы...

— Келдим, Кулаке! Мен Бекназармын...

Кулкиши жооп бере албай, кайра шалдырап, акырын демин алып, солуп жатып калды. Бекназар тамырын кармады. Согуп жатат. Арақ согуп жатат. «Келтекке уугуп калган экен» — деген ойго аралаш, Бекназардын кыжыры кайнап, өзүн токтото албай, оң колу кылычтын сабына сермелип, ордунан атып турду.

Ошол учурда Тултемир сабыңа коргошун уюткан камчысын бүктөй карыап, жол торой:

— И? Кылгылыкты кылдырып коюп...— деп келатты.

Бекназардын эки көзүнө кан толуп кеткендей болду. Ачуудан жаагы карышып, кылычын сууруп, алып, өзүн да унутуп, чуркураган элди да унутуп, түптүз Тултемирди качырып басты. Тултемир камчысын алыстан шилтеп калды. Бекназар сол колу менен камчыны өрүмдөн шап кармап, бир силкип, Тултемирдин колунан сууруп алды. Тултемир эки этегин далбактатып, Абил бийдин өргөөсүн тегерене качты.

Бекназар жолборстой күркүрөп, алдынан жан беттеп тосо албай:

— Ата-ганаң-дын!.. Хандын тагасы эмес агасы болсо да, өлтүргүм келсе өзүм эле өлтүрөт болчумун Домбуну. Жалаа жапкың барбы? Ыя?!. Ата-ганаңдын... Ушул жерде, Абил бийдин эшигинде ушу сени өлтүрүп, баарын мойнума көтөрөйүнбү, ыя?.— деп, кылычын эки шилтеп, Тултемирдин далбактаган эки өңүрүн түшүрө чаап жиберди. Тултемир Абил бийдин үстүнө кире качты.

Карап тургандардын аңы учту. Абил бий эшикке чыгып да койгон жок. «Келсин алдыма өзү» деп отурду. Бекназар биртке эсине келип, эшиктен кирип, босогодон жогору өтпөй токтоп, салам айтты. Абил бий башын ийкей, саал тынчы кете копшолуп, үнсүз алик алды. Бекназар улагага сыңар тизелеп отура калып:

— Бий,— деп акырын баштады,— бу менин кой оозунан чөп албаган бечера тууганым эшигиңизде керилип калыптыр, күнөөсү болсо күнөөсүн мойнума алып, күнөөсүз болсо, момунду мынча кордук кылгандардын аты ким экенин аныктап кетейин деп келдим...

Абил бий:

— Төргө өт, батыр,— деди шашылбай. Бекназар сес кылдыбы, өчөштүк билдирдиби, улагага сыңар тизелеп отурган бойдон, унчукпай, былк этпей койду. Абил бий да экинчи сөзе кылган жок.

— Батыр, тууганыңа биртке шек түшүп турат. Домбу хан тагасын кимдир бирөө жолун тосуп атып качкан экен, мына бу Тултемир баштап, жигиттери куун кармашса, ушул Кулкиши болуп чыгыптыр. Эмне кылабыз? Менин дагы башым маң. Ишенейин десем, кармалган момун Кулкиши, ишенбейин десем, Домбу атылып отурат.

Бекназар дагы катуулап кетти:

— Домбуну өлтүргөн башка киши. Аны өзүңүз жакшы билесиз, бий. Бирөөнүн мага жалаа жапкысы келип жаткан болсо, аны ошондой деп эле ачыгын айтсын, Кулкишини аралаштырбасын, колунан келеби, мына менин өзүмдү кармасын! Көзүңүз жетип турат, бий, Домбуну өчөшкөн бирөө өлтүрдү, а биздин өчөштүгүбүз бар беле?

Абил бий ууртун тартып, «Дан багарларга жакын жерден тос. Уктуңбу?..» деген өз сөзү көңүлүнө келип, ошондогу күңкүл үнү азыр кулагына угулуп, тымызын ойлонуп калды. Кокус Домбу мерт болуп калса, башынан эле дан багарларга доо кылайын деп болжогон эмес. Шекти гана өзү жактан алыстатып коймокчу эле. Мына, Домбу бир ок менен тындым болду. Ошол тегеректен дан багар Кулкиши кармалды. Ою эки эсе болуп, оңунан чыкты. Эми Абил бий үчүн калыстык сурап Бекназар гана алдына келиши керек эле. Мына, Бекназар да, Тултемир да. Абил бий чатакты өзү басууга өттү:

— Тултемир, эми көп уруна бербе. Түшүнүп турабыз, алдырган энесинин койнун ачат деген, сен аган өлүп алдырып турган кишисиң. Ошентсе да, өз көңүлүңдө өзүң калыс бол, бекем бол, ушу дан багар туугандарыңдын силерге өчөштүгү жоктугун ойлон, ага бизге кошулуп ишенип көр. А баарыбыз күбөбүз, Домбуга данбагар туугандарыңдын жеринин четинен ок чыкты, бирок кокту-колотто ким жүрбөйт, эсте болсун бул жагы...

— А Бекназар, чычалаба сен дагы,— деп Абил бий Бекназарды карады.— Тууганыңдын көп келтек жеп калганына уукпа. Күйүт экидентип турганда колу тийип калыптыр Тултемирдин, макул, кечиримдүү атайы кылбаган соң. Тууганымдын урушу торконун жыртышы. Эчтеме болбойт. Билбестиктин иши. Кабак эмес кайк этип жарылып жатып кала турган Кулкиши. Семиз кара кой союп, терисине ороп кой, Туруп кетет эртең...

Отургандар:

— О, сөз эмес бекен!— деп жабыла кубатташты.— Бөлөкпүзбү? А көрө, бириңден бириң шек кылып, ырылдашып отургандан көрө, кайран Домбу тууганыбызга кол көтөргөн наесепти издегиле да көптөп...

Бекназар обдулуп:

— Ыракмат, бий,— деп ыразылык билдирди,— ыракмат, сиз ушинтип адилеттикке кызмат кылсаңыз, биз Сизге кызмат кылбасак көзүбүздөн чыкпайбы! Макул, айтканыңыз айткан, бөлүнбөй, жиктелбей Домбу тууганыбыздын ариетине тике туралы баарыбыз...

Тултемир булар келишип кетти дегенчелик түр көрсөтүп:

— Өлгөндүн эле шору окшойт...— деп мыңкылдай баштады эле, Абил бийдин эки көзү тептегерек болуп, ачуусу келип:

— Тарт э!— деп кагып таштады.— Эби бар да бейжайлыктын да! Тууган жалгыз эле сеники беле? Кайран Домбу ушу турган баарыбыздын тууганыбыз болучу. Кычы сүйлөгөндү коюп, ариетине камдан. Катар туруп өкүрүп, эл көргүдөй ариетин кылып, тууганчылыгыбызды түзүк өтөп, жакшы көмөлү. Эси жок, күн түгөнбөйт, издейбиз өлүктү көмүп алган соң, же өлүгүбүз капшытыбызда сасып жатсын, биз этегибизди үзө чабышып отуралыбы, сенин оюңча? Ыя?

Тултемир үңкүйдү.

Бекназар Абил бийге биротоло көңүлү агарып, ордунан туруп, кадимкидей ийилип таазим кылып, ыракмат билдирип, коштошуп чыгып кетти.

Эл дүүлүгүп, өргөөдөн Бекназар эмне болуп чыгар экен деп, тирелип күтүп турган эле. Бекназар тышка чыкканда санаасы жакшылардан эки-үч киши жүгүрүп алдын тосушту. Бекназар унчукпай өтүп кылыч менен кыл чылбырды кесип-кесип таштап, Кулкишини бошотту:

— Оро чепкенге...— деди Эшимге. Эшим күдүңдөп, дагы бирөө жардамдашып, Кулкишини чоң чепкенге ороп жиберди. Кара кашка аргымакка минди Бекназар. Шылкылдаган Кулкишини ага өнөртө беришти. Ооруксунуп кичине кыңылдады Кулкиши. Балача алдына алган бойдон, Бекназар эч кимди тиктебей, эч ким менен кайырлашпай, унчукпай, көк өзөн багытына салды. Эшим үзөңгү кагыша катар, Кулкишинин этегин жаап, чепкенди тартып ороп жардамдашып кетти.

Турган эл дымып тиктеп калып калды.

— Тууган болсоң ушундай бол! Кайран Бекназар!— деди бир убакта бирөө.

— Бекназар Бекназар болуп, бүгүн туугандыгын көрсөтпөсө туугандарына сөзү өтөбү эртең?! Мына, айыкса Кулкиши ажалга жумшаса барып берет Бекназарга. Туугандык деген ушу!— деп коштоду экинчиси.

Данбагарлардын карааны улам алыстап баратты...

VII

Сары күз эле...

Кырк сыпай менен капыстан келип Насирдин бек Абил бийдин айлына түшүп калды. Ким чакырды эле? Айыл бүлүнүп калды. Абил бий жайыкка тезинен ончакты өргөө көтөртүп, сыпайларды жайгаштырып, Насирдин-бекти өз үйүнө түшүрүп кадырлуу, сыйлуу мейман катары күтүндү. Бирок ханзаада бу сапар кабагын түйүп, эч кимди бет багып тиктебей, чечилип сүйлөбөй, саламга келгендерге алдыртан серп таштап, түнөрүп отурду.

Кыска үйрүлүп амандык сурашкан соң:

— Абил бий!— деди Насирдин бек катуу.—Менин жан тагам кайда?

Отургандар дем тартпай өргөө ичи бейиттей жымжырт боло түштү. Абил бий кайгылуу томсоруп, башын жерге салды. Көздөрүнүн кыйыгы бирде Насирдин бекке, бирде Абил бийге көчүп, ушу азыр өлөрчө кооптуу сагатты күттү, ар ким отурган жеринде катты.

— Айт, бий! Менин эзил кайран тагам көрүнбөйт!

Абил бий үшкүрүп алып, баш көтөрдү:

— Ханзаада... кайран Домбу сиздин тагаңыз болсо, биздин жан күйөр тууганыбыз болучу. Жазмыш ошол белем, кайран Домбу бул дүйнөдөн жүз үйрүп бизди таштап кетти...

Эл жеңилдене шыпшынып жиберишти. Шылшынуу өлгөндүн кадырын эстөө эмес, ошол чөлдүн жыланындай ышкырган Насирдин бектин каарына туруштук кылып, калтарбай жүйө сөз таап турган Абил бийдин тилине шүйшүнүү эле.

— Ошондойбу?— Насирдин бек заардуу көз менен ата тиктеп кекетти. Ал баягы жылдардагы боз улан эмес, көрктүү чертилген жылтыр кара муруту сулуу жүзүнө жарашып, картмак тартып, келбетине сүр кирген. Сол ныптасында сабына каухар чегерген, кынына күмүш чапкан ийри кылыч жатты.— Ошондойбу, бул дүйнөдөн өзү кечип кеттиби? Айтчы, бий!

Өзүнүн төрүндө, элдин көзүнчө минтип желкелөө Абил бийдин этин үркүттү. Көзүнөн кашкөй учкундар жылтылдап, чекеси чүрүштү:

— Жээнчер! Домбу тагаңыз кудайдан келген ажалдан өлдү. Кудуреттүү кудай өлүмдү бирөөгө ок-

топ, бирөөгө оттон, бирөөгө жаздыктан жеткирем дечү го. Жазмышы ошол экен, жан, жан тагаңыз очөшкөн бирөөнүн огунан себеп таап өлдү. Кудайдын каалоосуна не дегиң бар, жээнчер?

Отургандар дуулдай түштү. Насирдин бек кубарып кетти. Ал өбдулуп бирдеме демекчи болду эле, жанында баятан көзүн жуумп чарчап отурган кары кеңешчиси колунун учун көтөрүп, аны токтотуп койду. Насирдин бек кыжыр менен эрдин тиштеп отуруп калды.

Абил бий башка жакты тиктеп, мисирейип:

— Кантели. Кайран туугандан айрылып көп ыйладык, көп күйдүк. Тапкан жокпуз. Кантели. Арты кайырдуу болсун. Мындан өзгө көңүл төтөгү барбы,— деди.

Хандын, анын эрке балдарынын азабын эл көп тартканын Абил бий билбейби? А ошо биле отуруп, Домбунун өлүгүн ошондой катуу баштыктын, аңкоолуктун залдарын жашырып кала турган окуяга айлантып, ушуну менен тактын эртеңки аманчылыгына эмгек көрсөтмөкчү эле. «О бузулгандар... ушинтип жүрүп, кайран Нарбото бий өзүбекке, кыргызга, кыпчакка башбаанек болсун деп көтөргөн үйдү өрттөп жиберишет бу өңкөй катынпоздор...» — Абил бий ачык эле кыртышы сүйбөй тыржыйып калды. Домбу атылгансоң ал жөнүндө ордого өзү кабар кылган, артынан элден чогултулган дүйнөнү чыпчыргасын коротпой казынага жөнөткөн. Домбунун өлүмүн табалап, бүткүл жамандыкты, жабырды ошого шылтап, караламанды сооротуп, хан атын, хан даражасын кир жугузбай коргоп отурбады беле. Ал катуу өктө ойлоп, сынып калды.

Бирок кылып кете турган иштин тизгини тиги күчтөн тайып бир кудайга кулдугунан башка бул жер үстүндө эчтемеси калбагандай көзү үлдүрөтө сүзүлүп отурган кары кеңешчиде болучу. Бул аяр адамдын келип турушу элеттин бир-эки айлын итин улутуп кыйратып кетишти түшүндүрбөйт. Мунун вазифасы кылыч менен баатырлык кылуу эмес, мунун вазифасы жылма сөз аркылуу, адаттын чеги, шарыяттын жобосу аркылуу түшап жыгуу.

— Капа болбо, бий...— деди кары кеңешчи шалдыраган алсыз үн салып.— Жээниңиз жан тагасына

күйгөндүктөн кызуу сүйлөп койду окшойт. Эркелейт да... Бала да.... Кечирип койгойсуз, бий...— Кары кеңешчи башын ийкеңдетти.— Кантебиз. Өлөр адам өлүптүр. Сиз менен биз тириктин тынччылыгын көздөшүбүз лазим...

Эки маңап тиктешип калды. Абил бийдин жүзү жумшарды:

— Бул ак сөз...

Насирдин бек Абил бийдин үйүнө калбай жигиттеринин үстүнө аттанып кетти, жөн кетпеди: «Күнөкөрдү табасыңар, болбосо...» деп катуу зил менен кетти.

Бүт элет күңгүрөп, Домбу үчүн Насирдин бектин кун сурап камалап жатканын кооп менен кеп кылып, кулак түрдү. Хаизада Насирдин бек мырзанын каарына Абил бийдин сестенбей туруп айткан каяшасы өзгөчө даңаза болуп жатты.

— Кайран бий! Таш тиштетти хан баласын! Кана, кай пенде батынат хан тукумуна!— деп мактаныш, сыймык болуп тарады.

Түштуштан Абил бийге айыл аксакалдары, уруу билермандары саламга келе башташты. Алардын дилинде кадырлуу Абил бий бейкүнөө тил угуп, кордук көрүп калган сыяктуу. Анын алын сурап, кабагын байкап, керек этсе ар кандай көмөк көрсөтүшкө тымызын даярдык кылып келип жатышты. Кайсы кордукту көрсүн? Насирдин бек менен биртике кермур айтышкандагы ызасын кечинде от боюнда кары кеңешчи жуун таштады. Бирок келгендерге Абил бий адил кызматы үчүн акарат алган кишидей муңайып отуруп тосо берди.

Насирдин бек жоо кийимин чечпейт. Арасына элеттен киши аралаштырбастан тамаша куруп, союш жешип, сыпайлары тойлоп жатты. Күндө бир убак атайылап кыйкырып кырдап чабышып, атчан дабла аткылашып элдин сесин, алышат. Күндө кечкүрүн корбашысы беш жигит коштоп айылды аралап ат ойнотуп:

— Күнөкөр табылдыбы?— деп кыйкырып, мырзасынын талабын эске салып өтөт, күнөкөр табылбаса камсыз айылды канавайран кылышарын ачык туюнтат.

Четтен баарын байкап, баарын угуп турган Бекназардан да, акыры Абил бийге Эшим салам жеткирди.

— Ырахмат, пансат. Кутурган күчүгүнө кайрыган сөзүңүз мени ыраазы кылды. Ушундай эле болмокчу эле. Буларга кылган кайыр чайыр болуп кайтарын түшүнгөндүрсүз...

Эшим бүктөй кармаган камчысын көкүрөгүнө алып таазим этип, Бекназардын бул саламын сөзмө-сөз айтып турду. Абил бий күлүмсүрөп, жүзүнө нур ойноп, кубанып укту. Кымызга талыкшый түшкөн кары кеңешчи катар коюлган куш жаздыкта үргүлөп кеткен эле. Ал тиши жок оозун биртике ачыңкырап, тамагынан кыркыр этип коңуруктап, былк этпей жаткан. Абил бий ага аста көз кыйыгын таштап алып, Эшимге акырын сүйлөдү:

— Айтып бар баатырга... Бекназардай тирегим болбосо, менин карам чымчык үркүтөр белем! Сел токтотор кубатым, айбатым силерсиңер, айланайын...

Эшим кетүүгө диттенип, кайта кыйылып токтоп, тиги жаткан киши жакты тиктеп калды. Абил бий сезип:

— Айта бер. Сыр жашыра турган бөтөн жок, айта бер!— деди. Кыйды чал сөз тыңшап жатты бекен деген кыяз кылып, тыңшаса көңүлүн бир кубантып коймокко бий акыркы сөзүн көтөрө салып кайталап айтты:

— Айта бер, сыр жашыра турган бөтөн жок, айта бер!

— Насирдин бектин бардык жолу кесилди. Мерчемдүү жерлер тосот кылынды... Сиздин бир ооз сөзүңүздү сурады Бекназар аке.

Абил бий ордунан учуп туруп, Эшимди жакасынан өзүнө жакын тартып:

Жинденбесин... Жинденбесин!.. Токтотсун... Токтотсун!..— деп шыбрады аптыгып.

— Бий тууру айтат.

Абил бий селт эте түштү, Эшим катып калды. Уюп жаткан жыландын көзүндөй жылтырап, кары кеңешчинин нурсуз көздөрү жаздыктардын арасынан экөбүнө кадалып турган эле.

— Кхм... бий тууру айтат...— деп, эч шашпастан ал акырын козголду.— Айтып бар, жакшы жигит, баатырларга бөрүнүн уясын бузуп, бөлтүрүгүн кармап алса болот ки, бирак бөрүлөр өчүгүп кийин короо-

го апат түшүрөрүн тоолуктар жакшы билишпейби? Ушуну баатырлардан сурап кой, жакшы жигит.

Абил бий чаңырып калчылдады.

— Ой! Айтып кой!.. Теңирбердиге айтып кой!.. Тыйсын тентекти! Уктуңбу! Уктуңбу? Тыйсын!

— Уктум...

Эшим таазим кылып чыгып кетти.

Ошол күнү эле Абил бий элеттин билермандарын шашылыш чогултуп, Бекназардын жең ичинен жүргүзүп жаткан аракетин чийинден чыккандык деп айыптады. Кимде-ким тентектин тилине кирип айлынан жигит чыгара турган болсо, элчиликтен кетишерин эскертип, катуу буйрук кылып тыюу салды. Эртеси түшкө жакын Наманган бегинен дагы кырктай аттуу сыпай Насирдин бекке кошумча келди. Насирдин бектин корбашысы эми кутурду. Айылдан айылга кишп каттатпай, топтонтуп ат бастыртпай, жол-жолдун тоомдоруна куралдуу жесек койду. Элдин үрөйү учту. Өлтүргөн кишини ким табат? Мен деп келип береби? Эгер өлтүргөн табылбаса, анда Насирдин бек шектүү деп элдеги белдүү жигиттерди бүт карматарын айттырды. Ким чыдайт буга? Айла түгөндү.

— Деги айтсын, ханзааданын кантсек көкшүнү сууйт экен?

— Айтсын! Не көксөгөнү бар экен? Ачык айтсын!— дешип суроо салышты аксакалдар кары кеңешчинин алдына келип.

Кары кеңешчиге ушул учур зарыл болучу, ал көп күндөн бери зарыгып ушул сөздү бул элдин өзү айтышын күткөн эле. Хан тагасынын өлүгүбү, ит өлүгүбү, ага бары бир, эптеп шылтоого жарап элеттин каймагын калпып кетүүгө жараса болгону да. Ал шек бербей бөөдө кайгыга дуушар болуп, аргасыздан кирпигин кыймылдатып арага түшүп отургансып:

— О тагдыр-ай, кандай күн туулуп кетти! Башка кылар амал жоктон айтасың...— деп кыйналып, кыңылдап сүйлөдү.— Кантесиңер? Кан бере албасаңар анда кун бергиле. Адат ошол, салт ошол, шариятка сыйганы ошол... Майли, мен ханзаада жээниңерге сөз дошүп көрөйүн. Бечара тагаларыңды жарга кыспа, журтчулуктун ыгына көнүп кой дейин. Кудурети күчтүү кудайым көңүлүнө макул салып жиберсе ажап эмес го...

Мына зордук деген ушубу? Аксакалдар жымжырт болуп отуруп калышты. Бир өлүп көрбөгөн башка жамандыктын баарын көргөн деген карысы да кеңгиреп башын көтөрө албады. Өлүктөй тынымды Абил бий бузду. Ал ортодо калбадыбы. Анын өкүмүнө ыкрар кылып, амирин туткан өз эли минтип кыстоодо турушу кайдагы бир атасы башка келип кысмактан турушу Абил бийдин арына тийишти. Өйдө тартсаң өгүз өлөт, ылдый тартсаң араба сынат. Ал улутунуп жиберди:

— Мейли, алгысы келген кунун алсын!— деп, ичинде угуттай кыжырын жашыра албай кетти.— Үйүнө капыстан жылан кирип келсе ак чачып чыгарасың. Ошол да! Алсын!

Насирдин бек күндөн күнгө катаал. Сыпайларын эркинче койду. Желиккен жигиттер айыл чуулдатып чаап, үрүп чыккан итти аткылашып, элдин малын четинен сурабай кармап союшту. Бул журттун зоруна да, букарасына да кастарын тиккен душман катары кутуруп жатышты. Күнүгө кечкурун корбашысы беш жигит коштоп чыгып, дүбүрөтө жол чаңдатып чаап:

— О тагамдын куну бүттүбү?— деп кыйкырып, мырзасынын каарын туйдуруп өтөт. Бул кекеттүү, мазактоо. Алдына ат тартып, үстүнө кымкаптан тон жаба коюп бүтүрө турган иш болсо кана? Насирдин бек оозуна батышынча сурады. Бүткүл элетти кунга жыкты. Мин сары таман ат, мин кызыл дилде! Бул дүйнө кайдан табылат? Кайдан жыйналат? Акыл кайда? Арга кайда? Алгач бөрү көргөн малдай топурап, Бекназардын жанына топтоло калган элди Абил бий камчысыз айдап таратты. Эми ким баш көтөрөт? Ким чогулат?..

— О тагамдын куну бүттүбү?

Арыз, доо, барымта чоң айылда суралат эмеспи. Кун бычымы да ошол чоң айылда, Абил бийдин айылында. Айылдын үстүндөгү соксойгон кароол таштуу дөбөдөн жарым айдан бери карайып жыйын тарабады. Жыйын башында элеттин көкүрөк көтөргөн билермандары, аксакалдары бүт бар. Кун ойлугу кары кеңешчиде, ал корунган бөйдөй бүрүшүп, чыканактап жатканынан козголбой тарамыштуу арык мойнун кыцырайтып, көзүн сүзүп, үлдүрөп жатты. Элеттин жаагын жанган чечендери мусулмандыкты, тууган-

дыкты, жерликти ортого таштап, биринен сала бири саймедиреит. Кары кеңешчи көзүн араң ачып:

— Э, мусулмандар, менин айтканым айткан болсо, силерди ушунчалык кыйнар белем?..— деп купкуу алаканын жайып коёт.— Олуктун мураскору ханзаада. Ханзаада тагасынын кунуна жырык тыйын албай кечип кетсе ага мен эки дүйнө ыраазы болуп, ырахмат деп аттанып кете берем го. Антсе кана?

Аксакалдардын бири башын калтылдатып кейнди:

— Ой, увазир, кудайга карасаңчы. Мураскор дейсиң... Ханзаада кайдан мураскор болот. А жөн эле өкүм зордук деп бер да. Домбу канетсе да өзүбүздүн эле тууган болучу...

— О, теңир ай, өз тууганың үчүн өзүң кун тартып...— деп жиберди топтун четинен бирөө.

— Мусулмандар, э мусулмандар... ханзаада Насирдин бек бери аттанып чыгарда Калам-и-Шарифти бизден канча өйдө билген пакиза уламалардан жол сурап чыккандыр, жөн эле түн каракчысы окшоп келе бербегендир...

— Шарият колунда, увазир, кайда жетелесең өз эркиң,— деп ыза болуп, аксакалдардын бири сура жөнөлдү.— Бар, билгениңди кылып ал!..

— Бүлүнтүү оңой, мусулмандар,— деп көзүн кылыйтып жыландын башын чыгарды кары кеңешчи,— бүлүнтүү, билгенин кылып кетүү баарыдан оңой, мусулмандар, а бүтүрүү деген кыйла машакат. О, ушу чыры жок бүтүш мага эле пайдабы? Ойлонуп көргүлө, мусулмандар, ойлонуп көргүло... .

Арт дүпүрттөп калды. Турган эл чуулдап жарыла качты. Жигиттерин чубатып Насирдин бектин корбашысы жыйынга түптүз аткоюп кирип келаткан эле. Ал ат ойнотуп тиги уй мүйүз тартып отурган билермандардын кашына токтой калды да:

— Кана, тагабыздын куну бүттүбү-жокпу?— деп кекөрлеп катуу сурады.

Абил бий жумшак күлүмсүрөп, ээгин көтөрө мунайым жооп кылды:

— Камсанабасын ханзаада. Бүтпөгөн иш болор беле, бүтөт,— деди. Корбашы тиги кары кеңешчи бийдин сөзүн кубаттаганын билгизе башын акырын ийкеп турганын бир карап билди да, ат үстүнөн таазим

кылган болуп ишарасын түзөп, кидирбей кайра тартып, дыргыткан бойдон кетти. Эл селейди.

— Бий...— Бекназар катардан обдулуп, туталанып сыңар тизилеп тура калды.— Не төбөлөйт булар? Не кутурат булар? Чыдап отурасыңбы бул кордукка, бий Абил? — деп, ал табалады, кейиди.— Эй, каран күн, бизге кошоматтан башка, чокубузду колубуз менен калкалаштан башка арга калган жок беле?..

Абил бий нестейип укту. Эки ортодо айласы куруду. Ал иреңи кубарып, кысталып:

— Э, баатыр, түшүнүп турам...—деди ой басып.— Бийлик бар жерде зордук бар, зордук бар жерде кошомат бар. Бийлик кылыш башкаларга караганда ток жүрүш үчүн керекпи? Кошомат, кошомат кылыш, ошону менен жан багыш үчүн зарылбы? Ушундай да болот. Бийлик бир көпкө таандык бир улук иштн баштоого же бүтүрүүгө бел болуп берсе, ага не жетсин, анда бийлик канча катуу, канча кандуу болсо да, анын катуулугу, кандуулугу акталып кетет. Кошомат да көпкө пайдалуу бирдемени солкулдак көпүрөдөй калпыс учурдан өткөрүп кетүүгө аралжы кирсе, анда кошомат канча пас, канча кир болгонуна карабай, анын пастыгын, кирлигин кийинкилер кечирип коёт...— Абил бий тегерегин муютуп ушундайча жооп айтты да, сабыркап кеткен өңдүү кирпигин ылдый түшүрө берди.— Сабыр кылалы, баатыр. Сабырдын түбү сары алтын...

— Сабыр? Сабырдын түбү сары алтынбы? Бий, сабыр кылуу, чыдоо, күтүү жакшы дейли, бирак көп сабыр кылууга, көп чыдоого, көп күтүүгө убакыт барбы, адам өмүрү өтө кыска да...— деди Бекназар.— Мына биз сабыр кылып не таптык? Сабырдын түбү сары алтын эмес сары убайым болуп жүрбөсүн!

Миң жылдардан бери элеттин тарыхы, заңы, салты, таамай сөзү оозеки жашайт, атадан балага калып, замандан замандарга көчүп келет. Сөз кадырын билишет. Жыйын асел аарынын уюгундай күңгүрөп баратты. Кары кеңешчи томсоруп, айлакер көздөрү диртилдеп жопарасына тегерене чаргыды, батырдын от көзү, куйган жездей чың бою, кайраты аны таң кылды, элдин башына түшкөн жабырга күйүп, түтөп турушу, бир чети жагып да кетти. «О жараткандын ичи кең, тикенектен гүл чыгарган кудуретинден айлана-

йын жараткан, баш деп куру кабакты көтөртүп койбогон экен буга, ушунусуна жараша... Оозунан чыккан сөзүнүн жүйөөсүн көрбөйсүңбү...— деп ойго батып тиктеди.

Эл дүүлүктү. Чапчаңдар атына чуркашып кымкуут баштала турган өңдөнүп баратты. Бу этекке чок түшкөндөй мезгил, кол күйсө да будалап өчүрүп калбасаң, бүт өрттөнүп кетишиң мүмкүн. Абил бий тынчсызданды. Анын кабагын байкап турган кай бир аксакалдар дароо тура жүгүрүшүп, аттанып калышкан топтун алдын тосушту.

— Ай, бирпас сабыр кылгыла, токтогула.

— Бул алаамат бир силердин башыңарга түшүп турабы? Түшкүлө аттан. Жалакайлык көрсөтпөгүлө. Не болсо да чогуу туралы, кеңешели.

— О, кокуй десеңчи... Бөлүнгөндү бөрү жейт, колтук ачпай туралы.

— Йе атасынын көрү! Туулмак бар, өлмөк бар, несине кайышкыдайбыз!

— О жок, аксақтын акырына караган жакшы...

— Кана, түшкүлө... Тынч бүтө турган иш болсо тынч бүткөнүн көрөлү, бүтпөсө бүтпөгөнүн көрөлү... чогуу көрөлү...

Кыйла сүрсүр кеп, журтчулук айтылып жатып, Бекназар баатырды ээрчип аттангандар кайра түшүштү. Жыйын кайра күү-күү. Чечен тилдер салттын, адаттын, адалдыктын чегин кайра ортого таштады. Кайра өктө, кайра таарыныч, кайра эгешүү. Бирок карыкеңешчи майтарылбады, жүйө сөзгө тең койбоду. Өлү үргүлөп, кичинекей, куурап бараткан колдорунун учу арак кыбырап төспенин ташын жаймажай санайт, ушунусу болбосо сөлү качкан иреңи тирүүнүн кейпи эмес. Анткен менен, азасилдей кыйды акылы абдан так. Сөздөн көрө билекке сыйынгандардын өмгөгүнөн да сезгенбеди. Кокондун чарпаясында чай ичип отургандай анын эчтемеден камсанабай, камырабай отурушу элдин эки көзүн ого бетер чекчейттти, кандайдыр катаал күчтү сездирип үшүн алды.

Жыйын бул күнү да бүтүмгө келбей күн батырды.

Абил бий өргөөдө чоң жагылган от боюнда. Ичиги желбегей, бир жеңи ийнинен түшүп кеткен, өйдө кылбайт, ооруудай сабыры суз. Былк этпей чоктун кызылын тиктеп отурат. Кары кеңешчи чарчаган өңдөнөт, төрдө куш жаздыктарга кыңкайып, алаканын жаагына жөдөп, бүрүшүп жаткан. Ал дайыма уктаганда да көзүн чала жумуп, бардык шумдугун кирпиктин артына жашырып, кулагын аяр түрүп жатчу го, бүгүн көздөрү такыр эле жумулбады, ал дагы ойго батып от кызылын тиктейт. Жана элдин дүрдүгүп атка чуркаганда козголбогон кыйды киши азыр тигинин ырайын байкап, чоочулап, демин ичине тартты.

— Бий...— деп акырын кеп баштады, ал кырын өйдө болуп.— Кхм... Эл сиздики, бул оорчулук сизге да салмагын салды. Улук сардар Абдырахман сиз тууралында пикири жакшы, о кудайым жогору кылсын мартабасын... Кабакты ачыңыз, бий. Алтын такка көрсөтүп келген ак кызматыңызды ордо эсинен кантип чыгарсын? Сиздей жетик адам болбосо, бу жүгөнсүз элди ким күргүчтөп бермекчи? Акыры бул иште бүтүрүштө да ордо сизге ишенген...

— Оулия! Буудайдай ташты эркин кармап турсаң, ал сенин колуңда, анын катуулугу да, салмагы да сезилбейт, аны сыга кармаса, ал колго өтөт, колду оорутат. Ошол сыңары, бул элди канча сыга берсең ошончолук чатак ырбайт, ошончолук каяша көбөйөт. Андан нары Абил бийдин үнү муздап кетти.— Ушу ант урган Домбунун ит өлүмү ушунча чуу болуп! Мени элден кол жуудура турган болду хазретиңиз! Суук тумшук кыла турган болду хазретиңиз!— Ал эрдин тиштенип, дем тартпай токтоно калды да, кыжыр менен ичиктин түшүп жаткан жеңин бир силкип ондоп кийди, энтигип күңкүлдөдү.— Чоң атасы Хажы качан өкүмдар болду эле? Ал сенделип тоо жамынын жүрүп өтпөдү беле? Нарбото бийдин балдарынан сан тийди беле буларга? Ыя? Тиги Насрулла-батыр-хан олжолоп кеткен тажыны мына биз алып келгенбедик беле, атасы Шерали аталанын башына?.. Же жалганбы?

— Чын, бий, чын...

Абил бий жер муштап жиберди:

— Караламандын көзүнө даражасын көтөрүп колумду боорума алып койсом, коркуп калды деп отурат жанагы кичинекей катынпозуң! Мен кайран Нарбото бий тиккен үйдүн биримдиги кетпесин, куту учпасын дейм... Бул тоодон өрт чыкса эптеп мен басып отурам, а мен чыксам ким басат? Ыя? Ким басат!..

— Сөз мынчалык ачыктыкка баргандан кийин кары кеңешчи да, тиши жок оозун ачып, кыш-кыш эте үнсүз күлүп:

— Жиендериңиз эчкимдин чекесин жылытпаган жок, бий...— деди.— Баарыбыз мамлекеттин мудасы үчүн жүрөбүз. Э-э, Абил мирза... хазрети дейбиз, а хазретиңизди сиз менен биз көтөрүп турабыз. Алтын тактын төрт буту биз. Биребиз эле кыйшайсакчы эгер, алтын так алтындыгына карабай көңтөрүлүп түшөт да, үстүбүздөгү байкуш мурдунан тиет как жерге...

Сөз төркүнүнө машур болушуп жылмайып, жымшарып калышты.

...Домбунун артынан доочу келгенден бери элдин кысылганын, чалдардын кейишин көрүп, Мадылдан тынчтык кетти. Күнү-түнү ой басып, уйкусу качты, анын уяты ичин тырмады. Кайсы шайтан айдап ошол ишке кириптер болду эле! Бир уруу журт бүтүндөй күнөкөр эсептелип кунга жыгылып отурат. Кантти эми? Өлтүргөн мен деп барып берсеби? Бир күнү күүгүмдө ордунан турду да, башы оогон жакка жөнөдү, кандайдыр тереңден бүдөмүк акыл жетеледи бейм, ал Абил бийдин айлы тарапка келатты. Айыл четине барып, жүрөк заада болуп токтоп, дүйнөнүн бардык лаатине кол шилтеп, шалдырап, күздүн боз кыроо баскан муздак чөбүнө отурду.

Ай сүттөй. Жер буурул тартып, адырлар жонун сала балбырап уйкуда. Тоолордун карлуу кыркалары үрүл-бүрүл, өзүнөн жакуттай шоола чыгарып, өтөккө караганда акчыл тартып, тунук деңиздин түбүндө мемиреп чөгүп жаткандай тынч. Алда кайда буурул парданын артында үкү жүргөнсүйт. Те адырдан үйүр талашып алышкан айгырлардын аңылдаганы жел канаты менен бейкут абага калкып, кайта ошол замат кайдадыр алыстап дым болууда. Айылдын астында ак жардын колтугундагы түбүндө кара көз башаты бар чоң саадада жалгыз сүтак сайрайт. Күздүн бул сандугачы бирде көңүлү эргип көтөрүңкү, шаңдуу, мукамдуу үн салды, тил бүткөнү жадабай кубулжутуп кумары ташып ырдап жүргөн ырына өзү берилип, өзү эрип жүрөгүнүн алабын сайрады, бирде жараткан аны алмусактан ылдыйбаш жаратканына экте айтып, өмүр өксүгүн муңканып кошту. Анын арман үнүн да, эргүүсүн да короодон ыксыроо баскан ток дөбөттүн корскорс үргөнү бузуп жатты. Мадылдын каңырыгы түтөдү.

Абил бий мейманын коштоп тышта эле. Алар нары-бери басышып, ак чаңгыл болуп көктү экиге бөлө чубалып жаткан саманчынын жолун тиктешип кеп салышып турушкан. Айыл четинде чый-чый үндөр чыгып, бир шойконду сезгендей иттер абалап тура чуркап, аңгыча эки караан жакындап келе бериштн. Өз жигиттеринен экен, бирин Абил бий үнүнөн тааныды.

— Ким? Ким бу бей убак жүргөн?

— Сарыбай мунушкердин укеси...

Абилбий шашыла:

— Мадылсыңбы?— деп сурады, анын үнү ачуу билгизип катаалданып чыкты.— И, кайдан бери?..

Жооп ордуна Мадыл жалп этип Абил бийдин бутуна баш урду:

— Айланайын, бий,— деп жашып кетти.

— Бул ким?— Кары кеңешчи шектенип тиктеди.

— Өзүбүздүн букара. Оулия, сиз капа болбой үйгө кирип жай ала бериңиз, мен бул шордуунун арызын угайынчы...

Кары кеңешчи ичинен келмесин келтирип өргөөгө кирип кетти. Абил бий Мадылды өргөөдөн обочо ээрчитти. Абил бий кишинин көзүн көрүп турбай сүйлөшкөндү эч качан жараткан эмес. Тилде сөөк жок, кайда тартсаң бурула берет, тил дилди көрсөтө албайт, а кабак, көз, эриндер кишинин дилинде эмне болуп жатканын жайып көрсөтүп турат деп билет. Ал азыр да айдын жарыгында Мадылды өзүнө жакын тартып, мурчуюп атып тиктеп:

— И, дагы эмне болду, көр жаман?— деп сурады.—Эмне болду? Тантырап салдыңбы?

— Айланайын бий...

— Айланбай жерге кир!— Абил бий Мадыл тоок кылганга тырмышып жаткан этегин булкуп алды.— Айланат имиш! Тур өйдө, арамы! Кимге тантырап салдың айт!..

— Жо-ок...

— Касам ургур...

— Өзүңдөн башка кимге айтам арзымды?— Мадыл соолуга түштү.— Кимге тантырамакчы элем?

Бий, айланайын бий, мен өлө турган болдум, мени кармап бериңиз. Ушунча элдин убалына каларымды билсем...—Ал бетин басып өксөдү.— Мени карман бериңиз, бир мен өлөйүн!.. Мен өлөйүн...

— Өлмөктөн доңуз коп, курсакта урган жаман. Ой, кем акыл, билесиңби бирдемени, макул эртең сен ортого чыгып бер, ушу сенин каныңа ыразы боло турган ким бар? Беш түтүн шордуу Нойгуттун үйү күйүп кетет, таланат, балдары олжо болот! Ушуну ойлобойсуңбу, а төбөңдөн тийгир! — Абил бий күлүп койду.—Хан тагасына башмабаш өтөм деген экенсиң го. Унчукпа, жым бол, болор ишти болтурган соң.

— Мындайын билгенде... ау-у кудай!.. Бетим карайды...

— Үнүңдү бас,— деди Абил бий зекип.— Өй... жаман оюнда, Абил тукурган дегиң көлип тургандыр?

Мадыл коркуп кетти:

— Жок, жок, бий... ага баргандан көрө...— деди буулугуп.

Абилбий ойлонуп бирпас туруп, анан Мадылдын көңүлүн жубатып сүйлөдү:

— Эсиңе кел. Ким ойлоптур аягы минтип чыгарын. Сарыбай агаңдын кадырын сыйлайм. Жакшы адам эле. Бир кыз бар деди беле Сарыбайдан?

Мадыл эркелеп бышактады:

— Бир чүрпө бар...

— Нечиде?

— Он бешке кирди...

— Гм, балакатка жетип калган тура бечара...— Абил бий дагы бирдеме айткысы келгендей кыңырылып турду да, бирок эмне үчүндүр айта албады, ал Мадылдын далысына колун тийгизип койду. — Эсиңе кел. Башканы коюп, беш түтүн шордуу нойгуттун бейпилдигин көздө.

Ал кетти. Мадыл ордунан тура албай, үңкүйүп буурул түндө бозомтук тартып отуруп кала берди.

Эртеси эки манап жыйынга жүздөрү жайнап, көңүлдүү чыгышты. Эл котолоп чогулду.

— Журт! — деп баштады Абил бий үнүн өктөм көтөрүп.— Кудайдын эркинен тышкары, кырк жылы кыямат жүрсө да кумурсканын бели сынбайт. Бу дагы кудайдын эркидир, айлыбыздын четине Домбу өлүп калып, минтип ханыбыздын каарына калып отурабыз.

Бүтүрө турган иш болгонсоң бир жаңсыл кылалы, өлүмдөн башканын тези жакшы го...

— Ылайыгын сүйлө! Бүтөрүн сүйлө, бий!— дешти тургандар туштуштан.

— Ошо. Өйдө тартып өгүз өлбөсүн, ылдый кетип араба сынбасын ханзааданы сыйлайбыз, эркелетебиз, бирок да туурасын айтыш лазым, сынык мүйүз жүкчүл өзгүздүн баркына арзыбай турган аксым тагасынын кунуна миң сарытаман ат, миң кызыл дилде талап кылып отурганы акылга сыярлык эмес, мырзалык эмес...

— Зордук!

Абил бий үн чыккан жакты бир жалт тиктеп алып, токтолбой сүйлөй берди:

— А муну ойлоп карачы, жалаңач төштү кагып кашайып отуруш биз тараптын адат билбестик, көзү жок көктүк! Кыздын сыры төркүнгө малим, бул элеттин абалы мага малим. Мейли дейли, ханзааданын оозунан чыгып калыптыр, ошол миң деген саны миң бойдон калып, башы айтылуу сарытаман ат, аягы таакылуу жабагы болсун. Миң дилдеси миң дилде.

Эл башка бирөө болсо дагы көтөрүлүп дуулдамак, алар жубаттуу бийге такалып, тоскон суудай мелтиреште. Кары кеңешчи бурадарына ыраазы. Бул бычым кечинде от боюнда экөөнүн ортосунда бүткөн. Ошонун өзүн ханына да, калкына да калыстай сүйлөп, эки жактан тең өктөсүн, таарынычын эсепке алып, эки жакты тең ыкка, элчиликке чакырып, акыры мындан башка бычым болушу мүмкүн эместей кылып, жумурулантып ортого таштап кеткенине ыраазы болду. Ал кургаткан алмадай бетин эч кыймылдатпай, башын кыңыратып, көзүн сүзүп, теспесиң шыпылдатып жатты. Ыкрарлыгын сураганда, ал бүргодөй кыйды тарткында калгансып толгонуп, ойлонуп, бир убакта мойнун түзөдү да, көзүн жылтыратып ачып:

— Миң жылкы... Миң кызыл дилде...— деди күбүрөп, ирөңине кызыл жүгүрдү, бу сапар мырзасынын алдынан өтүш кары куунун эсине келбей, иштин аяктаганын билгизип, теспесин койнуна таштап, ордунан өчөйүп тура баштады.

Бычымдын бүткөнү ушул эле. Эл тунжурады. Аларды шалдыроо басты.

Бийлик бар жерде зорлук бар. Бийик менен зорлук өзүнүн ким экенин таанытты элетке. Мал киндиктүү тоо кыл куйруктан көп да мукурабады, а бабасы тутунуп дүнүйө кылып көрбөгөн дилдеге келгенде абдан шашты. Сатканга мал түт келбей, кишилер сайымалуу кийиз, шырдак, ат абзел артып базардан базарларга самсыды. Буга Бекназар өндүү азаматтар баш болушуп, ар топко бирден жамакчы, сөзмөр кошуп, элдин башына түшүп турган кыйынчылыкты жашырбай айттырып, ушул арзыбаган буюмдар жан аргасы дедиртип төө үстүнөн ырдатты. Тамдарынын бурчунда, базарларда аваз кылып шаар калкы баш чайкады. Те бозомтук тартып сүрдүү тиктеген тоодо жашаган көчмөн туугандарынын башына түшүп турган жабырды түшүнүшүп, журтчулук, тууганчылык айтып какшаган ырчылардын ырынын ыргагына, сөзмөрлөрдүн сөзүнүн жүйөсүнө тең беришип, топ-тобу менен каптап, керектегени да керектебегени да, соодалашпай буюмдарды четинен бирден алышып, шалкы курчалган жоолуктарынын каттоолорунан бирден кызыл дилде ыргытып өтө бериштн.

Ушинтип айтылган миң кызыл дилде эки базар ичинде табылды. Жылкы жыйылды. Жылкы туягынан жер түтөп, чаң туман болуп күндүн көзүн тосту, эненинен адашкан кулундар нары-бери чырылдап чуркап, айгырлар аңылдашып, кароол таштуу бийиктин алды тапырады. Сыпайлар кутуруп аттарын жаңыртып минишип, өйдө-төмөн жарышып ат ойнотушуп, куду бир жактан жоо алып келатышкандай. Шаң менен, салтанат менен, көкүрөктөрүн эрдемсип көтөрүшүп, дүңгүрөтүп жылкыны айдап жөнөштү. Эл кароол таштуу бийикте кылкылдап, тымтырс карап, жол-жолдо жардап узатты.

Көп жылкы уюктуу кумурскадай чубап, чөккөн төөдөй айры белеске артылып, дүбүрт улам алыстап, чаң улам нарылап, кандайдыр жүрөк ачыштырып, коңултактатып элди ташлап баратты.

— Чаап кетти көргөнсүздөр!..

Кимдир бирөө бүк түшүп жыгылды. Турган эл селт этти. Бирок эч ким ордунан кыймылдаган жок, капатын кыркан куштукундай көздөрдөн гана от учту.

Кароол таштуу бийикте Абил бий, Насирдин бек, кары кеңешчи дагы бир катар элеттин кадырлуу аксакалдары турушкан эле. Бекназар беш жигит менен топ жарып атчан келип:

— Мына, Насирдин бек, бүтөлсө бүтөп ал ушу менен тешпгиңди! — деп ат жалынан туруп, оозу буулган салмактуу баштыкты Насирдин бектин алдына ыргытты. Насирдин бек менен кары кеңешчинин алтынга назары ач көздөрү жарышып, шырк деп жатып калган баштыкка түштү.

Бекназар кылчайбай топтон чыгып кетти. Эки жолдун тогомунан дагы кезигербиз дегенчелик кылып Бекназар кектүү кетти.

Кундун бүткөнү ушул. Жыйын бүт дуу туруп, Абил бийди зэрчип, дүңгүрөп бетке бата тартты.

— Аллау акбар! Кун бүттү! Салават! Салават!

— Доо түгөндү! Салават! Доо түгөндү!

Эл дүңгүрөп турду. Адатта салават айтылган соң доонун түгөнгөнү ошо болот. Шарият да салаваттан кийин доосун кайра жаңырткандын ичкен ашы арам, катыны талак деп чечмелейт. Эл дүңгүрөп турду. Өкүнүч, кайгы, акыл жетсе да ал жетпей турган сана, ошону мене бирге уйкуда баскан сасык албарыстыдан кутулгандай жеңилденүү, бүдөмүк кубануу аралашып эл күңгүрөнүп турду...

...Мадыл үнкүйүп отурду. Сүйүмкандан жалтанса жанында жоон камчы жатты. Жоон камчыдан сестенсе Сүйүмкандын азаптуу көздөрүнө капталды. Ал баш көтөрө алган жок, үйдо туугандардын бири кайрат кылып койгонго жарабады, эптеп кара жаным соо калса деп, өндөн кетип кубарып отурушту. Сарыбай үн катпады. Ага Мадыл иштин башын түшүндүргөн эле. Ал тунжурап отурду.

— Бербейм! — дагы катуу чыңырды Сүйүмкан калчылдап. Ал бетин басып балача буркурап ыйлады.

Абил бийди кара, жолдогон кишисинин колуна же топусун, же башка бир урунуп жүргөн буюмун бербей, атайы жоон камчысын берип жөнөтүптүр. Айттырган иши ордунан чыкпаса мамилеси катуу болорун мурунтан сездиргени, атайы чоң камчыны көргөзгөнү. Мадыл онтоп жиберди. Жылан менен орток болгон экемин деп ичтен сызды. Ушул отурган жеринде мүрт

кетсе ал кайыл эле. Шордуу нойгуттардын убалын көтөрбөй өлүп тынып калмакчы.

Абилбийдин элтүзөр[1] чалы Мадылды кыстады:

— Бир кызды аяйбыз деп баарың бүлүнүп кетсеңер жакшы эмес. Ойлонуп көргүлө. Себебин бир бий билет, бир Мадыл билет. Сөзүм ишеничтүү, болсун, иш кеченчиктебей бат бүтсүн деп, бий колундагы камчысын жиберди го. Тигине алдыңарда жатат, башкаңар тааныбасаңар да Мадыл тааныр...

— Бербейм...— деп өксүдү Сүйүмкан.

— Ыйлаба, энеси,— деди элтүзөр жубатып,— кызды бий байгеге сайып жатпаса, күңгө берип жатпаса... Өз кызындай урмат кылып, ордого килем токушка жиберет окшойт. Анын эмнесине ыйлайсың?

— Бербейм! Жаш!— деп ыйлады Сүйүмкан Хандын гаремине, чоң мансаптуу ордо кишилерине элбегилер элден сулуу кыз, сулуу жубан тартуулаганда «хан килемин токушка барат» деп терген сүйлөшүп, ушундай сыпаа түшүнүк менен жашырышчу. Сөздүн өзү түз айтылбаганы менен, мааниси элге белгилүү. Жүзүнө айнек кылып күндө жүз ирет жалбарып тиктеп отурган жалгыз кызына кандай укурук таштарып турганын билип, Сүйүмкан уясына жылан сойлоп келатканын көргөн боз чымчыктай чырылдады, аралажы түшсөңөрчү дегендей ар кимге жалооруп тиктеп ыйлады. Бир да бирөө баш көтөрбөдү, көздөрүн алакачышты. Сүйүмканды ушул ансайын коркутту.

Кундуз суугa кеткен экен. Эки челек суу ийиндеп кашаттан бери чыкты. Тыштагы катындар кыз эшиктин алдына келгенче элтейип тиктеп турушту. Ырас Кундуз балакатка жетип калган, эркекти тик багып карабай, мүнөзүнө сыпалык, сылыктык кирип, токтоо тартып, керилип өскөн убагы. Көздөрү кирсиз, күнөөсүз, кара мөлдүр эле. Эки колундагы кош билериктери шыңгырашып, дилде сабактары күнгө чагылыша өзүнөн жука сары нур чачып челегиндеги таза суу үстүндө жылтылдап ойноп келатты. Кундуз суусун жерге көё сала үйдүн эшигиндеги топтошкон катындарды, балдарды таңыркап, мөлтүрөп тиктей берди.

---

[1] Элтүзөр — айыл арасындагы майда иштерге арачы түшүп бүтүрө коюучу киши.

— О багы жок...— деп бир катын шыпшыңып, мурдун алып ыргытып, жашып кетти.

Аоё толгон, жубаткан, сооротқон, ыйлаган жүздөр, көздөр Кундузду туштуштан тиктеп шаштырды, сүрдөнттү. Улагада бетин басып ыйлап апасы отурат. Бул эмнеси? Үйдүн ичиндеги көздөр анын алдында күнөөлүү жалтактап, коркуп тиктеди. Беш түтүн нойгуттун өлгөнүнөн калганы чогуу эле.

— Апа!..— деди Кундуз, көздөрдөн корунуп, тушгарабынан ырайымсыздар апасы экөбүн кармай турган өңдөнүп кыз апкарыды, апасына ыктады. Сүйүмкан кызын бооруна басып, огобетер өксөп ыйлады:

— Бербейм! Мени өлтүрүп салып бер! — деп ыйлады бейжайланып.— Кантип ажырайм тирүүмдө! Таш боорлор...

Аны эчким сооротқон да жок, талабын талашып кейиген да жок, баары селейди.

— Чара жок...— деди Сарыбайдын алсыз үнү.— бүт нойгут чабылганча бир кыз кетсин...— Ушуну айтты да Сарыбай бүктүшүп жатып калды.

Булардын аргасыз түрүн көрүп, боору ачыды белем, бийдин элтүзөрү бийге эптеп бир жоop айтармын деп аттанмакчы болду. Катын-калач сүйүнүп, бир тооруган баледен аман калганына Кундуздун башына суу тегеретип, чычышып Сүйүмкандын бактысын куттуктап калышты.

Элтүзөр кете элек эле, кечке жуук жасалгалап токулган жерде кашка байтал коштоп аны бир зайыпка жетелетип, жанына беш зөөкүр алып Абил бийден Карачал баатыр келип түштү.

— Айтпадым беле бийдин буйругу катуу деп... Эми аттандырбасаңар болбос. Бир кыздын көз жашына карайбыз деп, шордуулар, баарыңар чабылбагыла. Кана болгула, иш ойлонуштан өттү!— деди элтүзөр баш чайкап.

Сүйүмкан ичкери ашканасына Кундузду киргизип, өзү эшигинин көзүнө отуруп алды. Эч кимди бет алдырбай, бүт калчылдап, баласына ким кол сунса аны тиши менен бырчалап, тырмагы менен тытып, алы жетпесе колуна өлүп бере турган болуп, бир буркурап ыйлап жиберип, бир кеңгирей түшө көз жашын тамшанып, жан кечип отурду. Катындар кемшеңдеп ыйлашты. Балдар таңыркашты. Эркектер көрбөйлү да

күйбөйлү дештиби, көздөн далда бирден тарап кетишти. Мадыл гана короонун ортосунда алсыз, чарасыз салбырап турду.

— Ой, аттандырбайсыңарбы кызды?— деди Карачал түшөрү менен.— Болбой жүргөн иш беле бу! Эмне селеесиңер? Өлүмгө баратпаса кызыңар!

Эч ким унчуккан жок. Зоңкойгон Карачал камчысын сүйрөп туруп айбан жигиттерин жекирди:

— Турасыңарбы?! Алып чыккыла кызды! — деди.— Болгула!

Килеңдеген жигитер Сүйүмкандын эшигине каптап кириштн. Сүйүмкан чаңырып, колдорго оролуп:

— Бербейм! Бербейм! Бербе-ейм!..— деп ашкананын оозун бою менен калкалады. Эриндери титиреп, көздөрүнөн бирде жалыныч учту, бирде заар өч, кек күйдү. Ырайымсыз жигиттердин бири акырын ага жакындап, жубаткансып барып, шап кучактап калды. Сүйүмкан чырылдап жиберди да, тыбырап анын бетине тырмак салып асылып, колдорун тиштеп ээ бербеди. Чыдай албай тиги сөгүнүп түртүп жиберди. Сүйүмкан бетинен жыгылып түштү да, кайра атырылып туруп, ашкананын оозун тосту:

— Бербейм!.. Бербейм!..— Чачтары саксайып, көйнөгү дал-дал айрылып турду.— Бербейм!..

Жини кычап ырайымсыз Карачал Сүйүмканды алаканы менен жаакка бир тартты. Сүйүмкан чимирилип жыгылды.

— Кагылайын, апаке!..— деп ашканадан Кундуз жүгүрүп чыгып апасынын үстүнө түштү, титиреп ыйлап жалбарды.— Урбагыла, урбагыла, апамы, барайын, урбагыла барайын!..

Кундузду тышка жетелеп чыгышты. Жорго байталды туура тартып турган коштоочу катын Кундузду колтуктан алып:

— Кой, кагылайын, ыйлаба...— деп алаксытты.— Мен турам го... Хан килемине барбайсың килем токуш сенин колуңдан келмек беле, барбайсың. А тиги бий акемин айлында той болуп жатпайбы, ошого барып кайтып келерсиң. Кана, мин байталга, садагасы... ошерге барып, килем токуй албайм десең коё беришет, сени килем токушту билет дешкен го. Мин, садагасы, кайра өзүм жеткизип коём. Коркпо...

— О, шорго жаралган бала... Көрөрүң ушул болсо

көр...— деди бир катын көз жашын төгүп.— Кагылып кетейин-ай...

Ичкертен Сүйүмкандын буунуп кардыкканы, жандалбас кылып кармашканы угулуп турду. Эркектин сөгүнгөнү, былч-күп деп муш согулуп жатты.

— Урба дегиле! Баарайын, мына мен аттанайын, урба дегиле! Кагылайын апакем-ай!..

Кундуз ар кимди бир тиктеп жалбарды, солуктап ыйлады. Катындар аны ардемеге жубаткан болушуп, чачын оңдоп жиберишип, башын кызыл жоолук менен таңып көптөп атказа беришти. Кыздын атка минишин гана күтүп Сүйүмканды эптеп тутуп тургандар аны коё беришти. Ошол замат элирген жорго байталды коштоочу катын тизгиндеп тартып жөнөдү, зөөкүрлөрдүн бири кызды сүйөгөн бойдон жандап чапты.

Сүйүмкан кирилдеп бакырып, тышка сендеректеп чыкты да, топ атчандын ортосунда кылчак карап көз жашын соруп ыйлап алыстап бараткан кызын көрдүбү көрбөдүбү, колдорун асманга көтөрүп чыңырып чуркап бетинен кулачтап жыгылды, бүткөн бою өрттөнүп кеткендей тытынып кайра тура калды:

— Бербейм! Бербейм!— деп балбалактап, уңулдап асман тиктеди.— Кундуз! Кунду-уз... Ка-а-ач... Карышкыр келе жатыры ка-а-ач!..— Өзү да алда нерседен корккондой төштү карай арбандап чуркап жөнөдү.— Ка-а-ач... У-у-у...

Көйнөгүнүн жакасы гана мойнунда калды, эки эмчеги салбандап баратты. Анын айбандыкына окшоп кеткен үнүнө коктулар толду...

Эртеси Насирдин бек аттанды. Бир кызды гүлдөй жасантып, кашкардын абадай жука шалпарынан улпүнчөк жаап, Абил бий Насирдин бекке тартуулады.

Ошол күнү кеч күүгүмдө бир зайып энеден туума, өзөн адырда «ка-а-ач» деп бакырып, эски бейитти аралап чуркап жүргөнүн көргөндөр болду...

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

1

1873-жылдын жайы...

Тоо тарап дагы тынчсыз. Тоо тарап дагы күү-күү. Ордонун бүрүшкөн шумдары дагы кулактарын түрүп, дагы бири бирин аңдып тиктеп, суу капкан келатканын туюп калган жер чычкан сыңары дагы нары-бери тыпырап жөргөлөп калышты.

Кудаяр-хан кызуу күнү:

— Кырам! Өрттөйм! — деп кыйкырат, соолукканда колунун учу титиреп, көзүнүн агы көбөйүп, өзүнөн акыл чыкпай, өзгөгө ишенө албай, ынактарын кыдырата тиктеп, «Караң ки, баары ууру, баары чыккынчы, баары ашкеби!..» деп, жүзүн үйрүп, ындыны өчөт. Эмне кылуу керек? Айла кайсы? Демейдеги тили буудай кууруган кеңешчилер азыр аны карап, бардык жоопкерчиликти ага түртүп турушат. Эмне кылуу керек?

Кабар күнүгө жакы. Төрө-Коргондогу Сараичы пансат 500 сарбазды ээрчитип, эрегишкен элди тосо чыгып, кошулуп кетти. Бат эле Чартак беги тагасы Кэдейбай датка, Наманган беги Шамило толук талкаланды. Бүткүл Наманган вилаети көтөрүлгөн элдин колуна өттү.

Кудаяр-хан диван чогултту. «Эмне кылуу керек?» деген гана сөз ортоготашталды. Иштин оңой жагын качырып, жарымпашадан жардам суроо зарылдыгын айтышты. Ага улук уважир Калназар парваначы баш болгон жаат каршы чыкты. Генерал фон Кауфмандан алган жардамдын артында, түзүлгөн шартнаманын артында сөзсүз бир милдеттенме болот. Ал милдеттенмелер көбөйгөн сайын бул өлкөнүн өзүнчөлүгү кайра оңолгус болуп, тереңге урап баратканы сезилет. Кудаяр-ханга баары бир. Ушул кичинекей коргон, харимы

аман болсо, атадан калган таңы алдында турса болгону. Элдин, өлкөнүн кайсы көйгө түшкөнү, кимдин колуна өтүп баратканы ага биринчи коркунуч эмес. Жарымпаша менен түзүлгөн шартнама, моюнга салынган укурук акырындап сөзгө келип кутула берчү, жоё берчү иштей, а жок, эптеп элди тынчытып алган соң, бир күнү «Йа, алла!» деп, бештан көтөрүп таштай турган иштей көрөт. Көңүлүндөгү төтөгү ушу. Жалаң катындын төшөгүнөн бууну титиреп калган бу арык, карт чүйкө кишинин тайкы оюн Абдырахман абтабачы карап туруп эле билчү. Азыр да Кудаяр-хан жарымпашадан аскер чакыруу жагына оолп калды.

— Амиран,— деди Абдырахман абтабачы акырын, ызат менен,— өзүбүз эле жайгарбайбызбы өз чатагыбызды?..

Кудаяр-хан жарылып кетти:

— Өзүбүз?! Кантип?!

Абдырахман кирпиги да дирт этпей, Кудаяр-хандын жини бастагыча күтүп, томсоруп тиктеп калды.

— Өзүбүз жайгарбайбызбы дейт?! Алып койду! Алып койду селсаяк Болот Намангенди!..— деп, Кудаяр-хан кыйкырып, калчылдап, нары-бери басты. Эч жим кут этпеди. Баары башын жерге салып турушту. Ал энтигип, учу титиреп турган колун укалап, кырс-кырс эттирип, жини кайтып, эми эмне кыларын билбей, «Эмне айтты өзүбүз жайгарбайбызбы деп?.. Оюнда эмне бар болду экен бу бөлтүрүктүн?.. Ыя, ата кегин бирөө шыбырап койбоду бекен кулагына?..» деп, бала кезден бирге өскөн курдаш, сырдаш абтабачыны шектенип тиктеп, ага да батына албай, кайсаланып, кынжылып чекесин басты:

— А болуптур...— деди деми жок күнк эте.— Чакыр Науман пансатты...

Науман пансат тез кёлди. Ал өкүмдардын жашырын буйруктарын аткарып, бирөөнүн бөркүн алып кел десе башын кошо кесип келип жүргөн, өтө ишенимдүү аскербашыларынан болучу.

— Лап-бай, өкүмдар...— деп, эки колун бооруна алып, сыңар тизелей таазим кылып, сөз күттү.

Кудаяр-хан:

— Пансат, кылычтын курчтугун сынар мезгил келди сизге.

— Иа-а, жигит пири Шаймерден, өзүң колдо!.. Ур! А! Ур...— деп, өзү баштап алдыга чаап, кылыч булгалап, чабуулга өттү. Заматта кымкуут түшүп, ат туягынан жер дүңгүрөп:

— Гы-у-у! Гы-у-у...— деп, мээ каңгыткан чуу көтөрө эрегишчилер каптап кирди. Саранчы кылычташууга жеткенде, бир тараптан толкун сыяктуу түрмөк-түрмөк болуп, дүрдүгүп ат коюп, Момундун беш жүзү чыкты.

Бул беттешүү катуу сыноо. Исхак иреңи бир кубарып, бир кызарып, өрөпкүп, үзөңгүгө тура калып, колун серелеп урушту тиктеп турду.

Науман шашпады. Алдыңкы толкундарды кылычтын мизине тосуп, артын бат атар мылтыктын огуна ширеп, эрегишчилердин куралы түзүк жагынан атайылап буйтап, наркы дарбып чапкандарын көбүрөк беттеп, уруш жүргүздү. Эрегишчилер өжөрлөнүп улам жаңыланып келип жатты. А Науман сыпайларын эч солк эттирбей, бир алга жиреп, бир артка жыйрылып, эрегишчилердин алдын бөлө-бөлө имере чаптырып, бырчылдата соктуруп турду. Сыпайлардын катары да суюлуп, аздап болсо да суюлуп баратканына караган жок. Өзү так ортодо:

— Иа-а, жигит пири Шаймерден, өзүң колдо! — деп каткырып, кашкөйлөнүп, сыпайларын шердентип турду.

Жигит пири куралы мыктыларды, уруш ыгын жакшы билгендерди колдоду.

Кечке утуру уруш токтоду. Бул беттешүүдө Исхак Саранчы пансаттан, тандамал 300 азаматынан ажырады. Эми эмне кылуу керек? Көшөрүү керекпи? Көшөрө берсе, акыры аягында Наумандын бир сыпайын да калтырбай жок кылып, жеңишке жетет. Баасы канча болот? Ордонун аскери ушуну менен түгөнсө го! Өзүнүн негизги күчүнөн ажырайт. Кайра оңойлук менен ордуна келбейт. Исхак түн жамынып тоо тарапка Ала-Букага карай чегинип кетти.

◆

Ала-Бука кыштагына түштөнүп, Исхак кеңеш өткөрдү.

Баягыдай бакылдоо, жулунуп сүйлөө жок, эч кимиси оозунуп сүйлөбөй, ар кимисин ар башка ой басып,

Науман пансат өрөпкүп тура калды. Узун бойлуу, иреңи кара, кыркма кара сакалы быжыгыр, алагар көзү кандуу:

— Даярмын, өкүмдар! Кимдин башына сынайын?..

— Буйрук кылабыз! Сиз Науман пансат, аскерден канча керек болсо алың, тигил дүйнөдө кудай алдында, бул дүйнөдө биздин алдыбызда кечирилгис күнөөгө кирипдар болгон карабагыш, катай, кутлук-сейит, найман, курама уруктарын канга бөлөп, кайрадан биздин ыйык тактын алдына чөгөлөтүп келгейсиз!

— Сиздин эркиңиз кудаанын эркы, өкүмдар!

Диван хандын эркин колдоп, тандамал 500 сыпай берип Науман пансатты тоо тарапка аткаруу менен бүттү.

◆

Эки жоо Ханабад кыштагында кездешти.

Науман баш кагып калган пансат болучу. Ал эң оболу эрегишчилердин саны, саркерлери, уруу жиги, куралы жөнүндө, аларга көмөк келсе кай тараптан келерин, чегинсе кай тарапка чегинерин тактады. Жан тартып кетпесин үчүн өзүнүн артындагы кыштактарга катуу тескөө койду. Андан соң, урушка жайлуу өңүт өзлеп, жүз сыпайды жең ичине буйгага калтырып, жүз сыпайды бөрүтил найзанын учундай кылып алдыга коюп, жүз сыпайды оң жагына, жүз сыпайды сол жагына темир жынжыр кылып тизип, чаң ызгыта каптап чыккан эрегишчилерди ачык бетме-бетке тартты.

Исхак да кашаттын кырына келди. Күмүш жалдуу чабдар аргымактын тизгинин жыя кармап, камчылуу колун серелеп, тигн ордо аскернинн өңүтүн, алды-артын карап турду. Жаңы өсүп келаткан, суюк кара сакалы, кара кундуз муруттуу, жүзүндө биртке чаары бар, сурданган бүркүт кабак, эрдин дайыма бек кымтып турган, тик көз жигит эле. Жанында эки гана киши. Бири оң канаттын саркери Момун, бири сол канаттын саркери Саранчы. Калган кол бир кур сестенгендей дүргүп токтоп, эки канатта обочо.

— Урушта туруш жок...

Саркерлер түйшөлө түшүштү. Исхак сол колун алга шилтеп таштады: Ошол замат Саранчы ат ойнотуп:

чайга карашалаган болушуп, саркерлер дымып отурушту. Исхак саркерлердин демп кагылып калганын жазбай кердү. Өзү да ойлуу, чай ууртай отурун:

— Кана, батырлар,— деп, бирден сыдырыл тиктеп, кеп баштады,— сүйлөй отуралы, кана, эмне кылабыз мындан нары?

Үйдөгүлөр жай козголуп, суроо эч кимисине тике арналбаган соң, дагы ичтен бири бирин акмалап, күтүп, токтоло калышты.

Момун:

—Бек, —деди саал мукактана...— биз күрөшкө жараксыз экенбиз го али?..

Исхак баш ийкеди:

— Жамандыгын жашырып жакшы деп алаксыган — акыры өзүн алдаган. Жамандыгын жаман деп мойнуна алган — акыры жамандыгын оңдогон...

Сөз тегине көз жетпей, кулак түрүп, сактанып, дагы баары дым болуп калышты.

— Ырас, көрсөттү кечеги беттешүү бизге, биз күрөшүүгө жараксыз экенбиз али. Бул беттешүү алыбызды чактады. Катуу сындан өткөздү. Мына, эми жаманыбызды жакшылап, кемибизди толуктап, эми күрөштү чындап баштайбыз, батырлар! — деди Исхак ишенимдүү.

Камбар саркер ыңгыранды:

— Бек, акыбалыбыз ушу экен, мындан нары дале колубуздан эмне келет?..

Исхак аны тиктеп калды. Эч кыжыр билдирбей, түсүн да өзгөртпөй, үнүн да көтөрбөй:

— Мейлиң, Камбар, башынан ыргылжың экенинди байкадым эле, өз акылың өзүңдө, азыр тур да жигиттериңди аттандырып алып, чатагы жок, айлына кайта бер...

Баары Камбар саркерди карап калышты. Эмне дейт? Камбар саркер ушул азыр да ыргылжың болуп, толгонуп, кабагын салып туруп калды. Исхактын эрди нымтылып, жүзүндөгү биртике чаары одурайып билинип, преңи муздап кетти:

— Тур,— деди саал зекий,— жакшы күнүңдө жакшы ишиңе орток болуп, жаман күнүңдө жылан өлтүрүп жатсаң таш алып бербей, тескери караган өнөктүн кереги жок бизге.

Камбар саркер салбырап ордунан туруп, камчысын сүйрөгөн бойдон үңкүйүп үйдөн чыгып кетти. Исхак улагада отургандардан тартып кыдырата тиктеди:

— Кана, дагы кете тургандар барбы?

Эч ким чук этпей, бирин бири алдыртан тиктеп, ким туруп жөнөр экен деген кыяста, дым боло түшүштү. Жанатан Камбар саркердин катарында отурушкан, башынан ыкташып жүрүшкөн төрт жүзбашы туруп кете башташты. Эч ким токтоткон жок. Дем тартпай гана кала беришти.

— Көрдүңөрбү,— деп сөз улады Исхак,— ордонун аскери урушка жөндөмдүү экен, куралы мыкты эмес, биздин бар артыкчылыгыбыз көптүгүбүз, ишибиздин актыгы гана экен. Көзүңөр жеттиби, канчалык көп болбойлу, канчалык ишибиз ак деп октун алдына түз чалпайлы, уруш ыгына машыкпай туруп, катуу тартсак, биз болбой туруп, куралыбыз оңолбой туруп, арабызды көөшөк кылган Камбар өндүү ыргылжың жүргөндөр, оңой олжо издегендер арабыздан тазаланбай туруп, ишибиз оңолбойт, кечегидей боо түшүп кырыла беребиз...

Момун:

— Башыбыз өзүңсүң, эки көзүбүз өзүңсүң,— деп обдулду,— айт акылыңды, эмне кылабыз?

— Бизге күрөшүүдөн башка жол барбы? Эми баштайбыз күрөштү? — дешип жиберишти отургандар. Исхак башын ийкеди:

— Эң оболу өзүңөргө өзүңөр ишенгиле. Кетсин үйдө баатыр жоодо жоктор, жолун тоспогула, жалаң туруктуулар калып, катарыңар буралган темирдей чыйралат. Чаткалга чегинебиз, уста жыйып курал жасатабыз, ок куйдурабыз, дары ийлетебиз. Алтын тапкыла, Сары-Өзөн-Чүйгө элчи жиберип, орустан курал, көмөк сурайбыз. Эң акырында, элге кайрадан жарчы кыдыртып, элди кайрадан көтөрөбүз...

Эл ишине бек жүзбашылар дуулдап коштошту. Бул бирден бир туура, анын үстүнө, эрегишке туу болуп чыккан кишинин оозунан чыккан соң, эң акыркы бүтүм сөз болгондой болду. Ушуну менен негизги кеңеш бүткөнсүдү.

Элге кара болуп турсун үчүн Эр Эшимди жигиттери менен Ала-Букага таштап, Исхак Чаткалга ашып кетти.

Өткөн кылымдын орто ченинде Англия бүткүл дүйнөгө үстөмдүк орнотуу ниетин абдан күчөтүп, Индостанды толук өзүнө каратып, Авганстанга, Иранга, Туркияга контролдук кылууга жетишти. Бул өлкөлөрдүн эл байлыгын, жер байлыгын соруп алуу менен алымсынбай, Түркстанга, Жети-Шаарга көз артты. Бул жерлер Англия үчүн арзан сырье алуунун, өз товарын кымбат сатуунун кең базары болуудан башка да, түбүндө Россияга күн чыгыштан сокку урууга эң бөтөнчө плацдарм болуп берерин көздөшкөн. А Россия кандай гана болбосун Түркстанга Англиядан мурда жетип, биринчиден, арзан мүлк, кымбат базарды ээлеп, өзүнө ошол жактан келчү коркунучтун жолун бекитип, экинчиден Индостандагы Англиянын үстөмдүгүнө дайыма кооптуу күчтү түзүүгө, керек болгон күнү Индостанга өзү кирүү жолун камдоого да умтулду.

Мына ушул мезгилде жергиликтүү акимдерден өзүү көргөн эл орустан калка издеп, бир четинен өз ыктыяры менен Россиянын кол алдына өтө баштаган эле. Бүткүл Россиянын императору Александр II «Кокондуктардын Россияга баш ийебиз деген өтүнүчү — эгер ошондой өтүнүч болуп калса, дароо четке кагуу зарыл» деп, 1871-жылы генералдарына көрсөтмө берип койду. Буга үч себеп болду. Биринчи, Викториянын дипломаттары «Россиянын Индостанга коркунуч туудуруп жаткандыгы» жөнүндө чуу чыгарышып, Европадагы Россия бөтөнчө кызыккан маселелерде башка мамлекеттердин элчилерин каршы уюштуруп, кысым көрсөтө башташты. Бүткүл Россиянын императору азырынча Англия менен сөздү Европада да, Күнчыгышта да ырбатпоо үчүн «арыздарды кабыл алууну» убактынча токтотууга мажбур болду. Экинчиси, бири бирине ит арка майда хандар өлкө ичинде Россия империясынын кызыкчылыгына жолтоо кылмак тургай, кыңк этпей колдоп, кол бала болуп берип отурушканда кай бир уруунун же айрым манаптын өтүнүчүнүн зарылдыгы жок болуп калды. Үчүнчүсү, Капал крепостунан, Арал фортунан бери ар жерге койгон аскерден башка илинчеги жок созулуп жаткан аралыкты бекемдөө, коюнин иштерин бекемдөө керек эле.

Падышанын өкмөтү Кудаяр-ханга «Высочества»

деген титул берип, бриллиант жылдызы бар I даражадагы Станислав ордени менен сыйлады. Кудаяр-ханга титул, орден анча кызык эмес. Ага өз элинин наразылыгын, эрегишин таштакан чыгарып басып берип тура турган ырайымсыз күч, аскер жардамы кызык болучу. Бул жардам жарымпаша тарабынан сөзсүз болорун билген соң, Кудаяр-хан эрегишти артын каранбай катуу куугунтукка алды.

◆

Өкүмдарынан мактоо, сый алган Науман пансат аны сайын желикти. Эрегишке катышы барын, жогун ылгабай, эртеңкиге жүрөк титиреткен таалим болсун деп, жолмо-жол кыштактарды, айылдарды бир тегиз кыйратып жүрүп отурду. Көр тирилигинде жүргөн караламан эл каяша кыла алабы, кырылып, үйүн, малын талоонго таштап, аттуусу аттуу, жөөсү жөө самсып, тоо тарапка сүрүлдү. Чартак, Шоркен, Беш-Коргон, Азирети-шаа, Мамай, Нанай кыштактарын талап, Науман тоо этектеп Көк-Жар, Ала-Букага жетти.

Кыбыр эткен жан жок. Кыштак эски көрүстөн болуп аңгырап бош калган эле. Науман кабагын туман басып сүрдүү тиктеген тоо арасына батынып кире албады. Жыйырма беш сыпайын чалгынга жиберди.

Тоо тыптынч. Тоо сүрдүү. Үстүнө ийилген самбы талдын учун улам чыпып, көбүк чертип, бир кунунда шылдырттап Чанач суусу агып жатат. Кээ жерде карандап чулдук көзгө чалынат. Өйдөлөгөн сайын аба салкын. Тайлактын чуудасындай үлбүрөгөн жука ак булуттар кайдадыр бир жакка шашып удургуйт. Те бийикте ала барчын бүркүт айланып жүрөт.

Сыпайлар туштарапты абайлап, жай келатышты. Жакын ортодо айыл көрүнбөйт. Түзгө көнгөн аттар бүжүрөп ташыркап, шалтактап тердеп, ээсинин жүрөгүн шуу эткизе бирдеменин шарпасын сезгенде селт деп баш көтөрүп, кайра ооздугун чарчаңкы шылдырт чайнап, салбырап, ноюду. Сыпайлар андан нары тоо арасына тереңдеп кирүүгө даабай, бир түзөңгө ат чалдырууга токтошту. Этеги суу, үстү тыталама аска, эки жагы түнөргөн токой.

Кэчкө илеше албай калып калган, такымы шакмар жетим торпок оттоп жүргөн экен. Кубалап кармап, ба-

кылдашып союп киришти. Отту чоң жагышты. Лүкүйгөн сыпай, ошол башчысы, торпоктун эки бөйрөгүн алдырып, жарып шишке сайып, өзү оттун башына мине отуруп, кактай баштады. Жакшылап бышырып алып:

— Ва-ах!..— деп, шилекейи келип, бөйрөккө тиш салды. Тарс! Лүкүйгөн батырбашы отко кулачтап жыгылды. Тарс! Дагы бири чалкасынан кетти. Чуру-чуу түшүп, сыпайлар бири бирине жашынып, колдору менен баштарын бекитишип, үйүлө калышты. Бир сыпай көзүн алайтып, чуру-чуу арасында төш жакты арыта карап, кулак төшөдү. Эч ким көрүнбөйт. Өзүлөрүнүн чуусунан башка эчтеме угулбайт. «Жалгыз мерген окшойт? Өзү качып кетти окшойт эми?» деген ой кылт этти. Шер байлап:

— Ты-ынч, коён жүрөктөр! — деп кыйкырып турду. Чуулдагандар дым боло калышты. Тарс! Сыпай бүк түшүп, тырышып жыгылды.

— Жан соога! Жан соога-а...— деп, чуу туруп бакырып жиберишти.

Жапалак арчанын нары жагынан бирөөнүн кара тебетейи көрүндү. Бери жылды. Эр эшим экен. Эки этегин кайра кыстанган, бутунда эчтемеден тайгаланбай турган чылгый тери чокой, белинде ок чонтой, кичинекей кыңырак, колунда кара мылтык. Милтеси түтөп жүрөт. Ал үңүрөйүп тиктеп жакын келди. Сыпайылардын дагы бири алаңдап.

— Ой! Жалгыз экен. Ургула!..— деп жулуна берди. Ошол замат тарс этип бадалдан чыккан мылтык үнү менен кошо сүрдүгүп жыгылды. Эми титиреп туруп бериштн.

— Жан соога... Ой, айланайын... Ой, мусулман баласы...

— Жан керекпи? Таштагыла жерге бүт куралыңарды. Бат! Бат! Тигиндей тургула...

Мылтыктары мурда эле жерде жаткан болучу. Кылычтарын чечип ыргытышып, жикилдешип, сыпайлар тигиндей үйрүлүп чогулушту. Эр эшим кыркма кара сакал, алагар көз эки кишиин мылтыктын учу менен шилтеп четке чыгарды. Ошол замат бадалдан «тарс», «тарс» деп ок чыгып, экөбү тең жер сүздү.

Эл түздөгү кыштактарынан үркөндө мурда арасында жашаган түркчө сүйлөп кеткен перстер бош калган жерлерди менчиктешип, эки ортодо туйтунууга ки-

ришишкен эле. Булар мына ошолордон жол көрсөтүүчү болуп жүргөндөр болучу. Сыпайлар мыңк этишпей, өзүлөрүнүн жаны кара мылтыктын оозунда тыпырап, карап гана турушту. Эр эшим:

— Бери кел! — деп бир сыпайды өзүнө чакырды. Сыпай калчылдап кетти:

— Жан кыйба, тууган... Жан кыйба, жаш катыным бар эле...

Эр эшим күлүп жиберди:

— О, жаны жок сарт...

— Жо-о, мен сарт эмесмин,— деди сыпай,— мен коңуратмын, токсон боолуу өзүбектин бир боосу...— Ал жанагы түркчө сүйлөп кеткен эки перстин өлүгүн көрсөттү.— Тигине сарт...

— Болуптур,— деди эр эшим,— баарыңын жаның соога. Уктуңарбы? Ушул бойдон артыңарды карабай кетесиңер. Баргыла, Науман сартка айткыла, кол кайрый албаган элге азар көрсөтпөсүн! Уктуңарбы?

Сыпайлар чуулдап жиберишти:

— Уктук, тууган, уктук!..

— Уксаңар, кана, жолго түшкүлө!

Сыпайлар жабыла учкан тарыкчыдай дуулдап атгарына чуркай беришкенде, эр эшим:

— Эй-эй,— деди эле, алактап кайра токтошту.

— Олжо калтырбайсыңарбы?

— А!.. Ал, батыр, ал...— дешип, кайрылганча шашышып, ликилден чубап, жолго түшө беришти.

Тоо тыптынч. Тоо сүрдүү. Тонолгон сыпайлар чапандарын ийинге салып, биринен бири өтүп, желип жүрүп кетип баратышты. Коктулар үңүрөйүп сүрдүү тиктейт. Ар бир жапалык арча кооптуу. Те бийикте булардын ар бир кадамын эсептеп көз салып акмалап жүргөн сыяктуу каалгып, алабарчын айланат. Тоо тыптынч...

◆

Э, илгери, төрт жыл илгери, кайран эл хантагасынын кунун тартып, жабыр көргөн жылы, кеч күздө касиеттүү көк өзөндөн Эшимдин туз-насиби көтөрүлгөн эле.

Ошол күнү да көк өзөндүн мөлдүр суусу бир кунында шылдыр кагып, агып жаткан болучу. Ша-ау-у этип,

ныксыроо тарткан шоокуму жайма-жай, көңүлдү тынчтантып, бейпил түндү терметет. Чарым боз булут толгон айдын айдың жүзүнө үлбүрөп жабылып, айлана булаңгыр эле. Эшим эки колун шалдайтып ташгап, нымык сары чөптүн арасында чалкасынан түшүп жатты. Айзаада жанында отурат. Ай улам жылып, чарым боз булутту акырын сүйрөп таштап, гүлдөп турган жубандай балкып, толукшуп, каалгып баратты. Эшим кеч күздүн сызы бооруна өткөнүн сезбейт. Эч нерсени өзүнө кошо сыйдырбаган, көңүлдү аны сайын ыкшоо кылган жылуу сезим аны куштун канаты менен желпигендей алдейлеп, магдыратып жатты.

— Баласың... Эчтеме капарыңда жок. Сенин оюң оюң, кеч киргени, таң атканы менен иши жок жаштык оюн, мастык оюн...

Айзааданын жумшак, эркелеткендей күңкүл жумшак үнү, желкесин сылаган кебездей жумшак, жылуу алаканы аны ансайын эритти белем, ал толгонуп келип, Айзааданын камзолун ачып, көкүрөгүнө тумшугун салды.

— Эмне кылайын?..— деп күңк этти, өзүн таза тутканжаш жубандын толукшуган көкүрөгүн аймалап жыттады.— Эмне кылайын, эркем...

Айзаада шыңк этип күлүп койду:

— И!.. Эркем деп коёт?!

Эшим башын көтөрүп, айдын айдыңында Айзааданын жүзүн тиктеди. Айзааданын кумардуу көзү суроолуу жалжылдап турду. Ал шайы жоолук менен чырмап бекем таңылган үчин сыйпалатты:

— Бул эмне, эрке тайым?.. Качанга чейин ушинтип жүрө алам? Өз кара жаныма убал го, туула элек байкушка убал го...

— Ника кыйдырам...— деди Эшим туруп отуруп, эми келди ага ой.

Айзаада көпкө унчукпай отуруп, акыры саал улутуп, акырын сыр ачты:

— Ошол эле жетеби, садагам?!. А элдин айыңын кантебиз?— деди.— Ника кыйгандан кийин үч айга жетпей төрөлсө бу байкуш, ыя, садагам, эл эмне дейт, кимдин баласы дейт?..

Эшим кайрылып тиктеди:

— И? Менден башка да жолукканың барбы? Менин балам дебейби?

Айзаада жарк этип күлүп жиберди:

— О, садагам, наристем! Болжолго айы толбой туулган баланы арам сийдик, никесиз, нокотек дейт. Оозуна алы жетпеген үүлөп учурбайбы!? Экөөбүз «Жо, бала өзүбүздүкү!» деп кимге түшүндүрүп жүрө алабыз?! Кимдин оозун басабыз, садагам?! Ишенген күндө да... никеден мурун кошулуу адепке, шариятка сыйбаган күнөө иш экен го...

— Өзүм билсем болду. Шарияты менен ишим эмне?!

Айзаада убайымга батты:

— Макул, биз билебиз, өз балабыз экенин билебиз, ника болбосо да ак көңүлдөн, ак сүйүүдөн жаралган экенин билебиз. Бирок, садагам, никесиз кошулуп, шарият бузулган, эреже бузулган. Балабыз «арам», нокотек» атыгат го. Тең курунан маанайы пас болот го. Бактысыз болот го...

Эшим жооп таба алган жок. Жер боортоктоп, былк этпей жатты. Бир убакта башын көтөрдү:

— Деги эмне кыл дейсиң эми?..

Айзаада Эшимдин мойнуна асылды;

— Кетели... Кетели, жан биргем, көздөн далдаа, сөздөн далдаа...

— Каякка?..

— Ала-Тоо коюну азбы?! Табылар бизге баш катар бир бурчек.

— Эмне деп атасың сен?! — Эшим Айзааданын колун мойнунан чыгарып таштады.— Эмне дейт?! Өз элимден бөлүнүп, киндик каным тамган жеримден бозуп, ыя, кайда барам?

Шагы сынып, Айзаада томсоруп отуруп калды. Эшим аны коркуп тиктеди. Чөбү менен тең өскөн туугган жерден, жытыгышкан, сиңишкен тууган элден бир жакка бөлүнүп кетүү анын оюна эч качан келген эмес.

Көпкө унчукпай отуруп, убайымын, үмүтүн өзү жеңип, атайылап жеңип, Айзаада жарк этип кайра оңолду.

— Кагылайын... Өз билгениң өзүңө оң. Өз журтуңдан бөлүнүп, атаң көрбөгөн бөтөн жакка кетүү, туура, садагам, сага оңой эмес. Сен эркексиң, өз журтуңдун уулусуң!.. Мен эми...— Ал жаш бууду белем, токтоло калып, кайра арак сөзүн улады.— Мен эми биерге тура албай калдым го... Кантейин, өз шорумду өзүм

Жортмологон жумшак жел кандайдыр бир шабыртты көтөрүп жүргөнсүйт. Ал аны сайын эки этегин түрүп, дикилдеп жүгүрөт. Куу таалайынан, кара такыя, көк көйнөк таалайынан качып, эми бет алдынан жаңы бакыт, жаңы күн да издебей, бар болгону көз ачып көрүп бейбак болгон бейтаалай жерден качып, чымыркаңып качып баратты.

Жел канатына минген шабырт дагы угулду. Айзаданын эти дүрүлдөдү. Эки тизеси уюп, көлшал терге түшүп, аптыгып токтой калды. Үн адамдын үнү сыяктуу. Тыңшап, ал өзүнүн жүрөгүнүн дүк-дүк туйлаганынан башка эчтеме уга алган жок. Энтигип отура калды. Ошол учурда так үстүнөн «выг-г-, выг-г...» деп, коркунучтуу балдырап, байулу учуп өттү. Айзаада эки колу менен башын бекитип бүрүштү. Жакын эле жерден бирдеме кышылдагандай сезилди. Ордунан турду. Шамал экен. Шау-шау этип, куу карабүргөндү желпип жатты. Ал алдыга кадам басты. Кандайдыр кобураган үн угулду. Куугунчу! Жүрөгү опкоолжуй түштү.

— Ай-за-ада-а...

Те бир убакта акырын кыйкырган үн угулду. Айзаада калың карабүргөндүн арасына отура калды. Эч арылбаган, эч кутулбаган шору этегине илешип, дагы калбай, дагы куткарбай куун келе жаткандай башын катарга, жашынарга жер таппай, аалам ал үчүн алакандай тар болуп, Айзаада чымырканып, дем тартпай, жер боортоктоп, көзүн жумду. Ат дүбүртү жакындап келатты.

— Айза-ада-а...

Айзаада куштан качкан кекиликтин балапанындай боору титиреп бүрүштү. Жүрөгү ошол жүгүргөн аттын төрт туягындай дүкүлдөп жатты. Кыйкырып издеген ким? Кимдин үнү? Ажыратышка чамасы келген жок.

Атчан обочо жол менен дүпүрөтө салып өтүп кетти. «Ай-за-а-да-а!..» деген каргыл үнү эми алыстан угулду. Айзаада дирт этип ордунан тура калды. Эшим экен! Ал андан нары эч ойлоно алган жок, эч токтоно алган жок, карабүргөндү дуулдатып, жүгүрүп жөнөдү.

— Э-шш-и-им!..

Ал өзүнүн кыйкырганын да, өзүнүн үнү экенин да сезе албады. Жүрөгү өртөнгөндөй алып учуп, эки эм-

тартам. Көзүмдү жуумп, башым оогон жакка кетем эми...

Ал ордунан турду. «Кайыр...» деп, каңырыгы түтөй, мууну бошой акырын шыбырады. Эшим ынтылып туруп колунан кармай калды. Айзаада колун тарта да албай, коштошо да албай, оң карай да албай кыйылып, майышып токтолду. Эшим шап кучактап алп көкүрөгүнө басты. Жыттап, ичтен муңканып, эчтеме оозуна кирбей, эт жүрөгү болкулдады. Айзаада көзү жаштуу, жаны кумар кишисинин мойнунан жыттады. Экөбү тең өз акылын башкара алышпай, толгонушуп, өскүлөң сары чөптүн арасына кайра оонап кетишти...

Касиеттүү көк өзөн «ша-ау-у» этип, бир кунунда жай термелип агып жатты. Мемиреген кадыр түн. Чарым боз булут маңкайган айдын жүзүнө үлпүнчөк болуп тартылды...

Эшим шымын оңдонду. Айзаада эч ойсуз, чарым боз булуттан акырын суурулуп чыккан айды карап, мемиреп талыкшып жаткан бойдон жатты.

— Кете албайм...— деди Эшим, салбырап жер тиктеп отуруп.

— Өз билгениң өзүңө оң. Азгырбайм, садагам...— деди Айзаада өйдө боло. Ал ордунан туруп, андан өзгө эч сөз айтпай, жүрөктү тилген өксүгүн билдирбей, уйпаланган көйнөгүн оңдонуп, камзолун, жоолугун оңдоно бууна, акырын басып жөнөдү.

Эшим ордунан турган жок. Эки тизесин кучактап, ойго батып, шалдырап отурган бойдон калды.

Бир оокумда Айзааданын үңүлдөгөн үнү чыкты. Ал акырын өксүп ыйлагандай. Муңканган ырга окшоду. Кеч күздүн салкын авасында арман, өксүк, ый, муң толгон басмырт овон калкып, улам алыстап, улам пастап, акчыл буурул түн койнуна, кумарлуу кадыр түн койнуна түбөлүккө кайрылбас болуп, сиңип, тарап, жок болуп баратты...

Эртеси кеч күүгүмдө, колунда бир гана түйүнчөгү бар Айзаада көк өзөн боюнан узап чыкты. Жалаңаяк, жоолугу колунда. Маал-маал мончоктогон терин аарчынып, демигип, тынбай жүгүрүп келатты. Жер эзип, өз дүбүртү өзүн коркутат, бирок ал баарына кайыл, ушу азыр алдында өлүм өзү көзүн кызартып жол тосуп турса да, андан кайра тартпай турган. Ал дикилдеп жүгүрүп келатты.

чеги балбактап, анысын өзү билбей, солуктап ыйлап жөнөдү.

— Э-ши-и-им!..

— Ай-за-а-ада-а...

Талаа жаңырыктады.

Эшим бери чапты. Жакын келгенде аттан ыргып түшүп, алдастап кетти белем:

— Кайдасың!..— деп кучак жая күбүрөдү. Айзаада энтигип, алпыгып келип, Эшимдин кучагына бой урду. Эч сөз айта албай, солуктап-солуктап ыйлады.

— Кеттик, айым!.. Көз көргөн жакка, кез келген жакка!.. Кеттик...— деди Эшим тер шоргологон Айзааданын мойнунан алмалай. Өзү да мууну титирегендей, өзү да жашыгандай.

— Ырысым...— деди Айзаада араң энтип.— Келдиңби, артымдан, келдиңби?.. Ырысым...

Ал ошол замат өйдө болуп, солуктап-солуктап, Эшимди колдон тартып жөнөдү. Нечен алдырып, нечен жаздырып, эң акыры араң жолуккан ырысын бирөө колдон талаша тургандай, же артынан куба жетип, же алдынан тосо чыгып, жулкуп алып кете тургандай Эшимдин колун бек кармап, ошол жерден тезирек, эптеп эртерек узап, көздөн далдаа, сөздөн далдаа кетүүнү самады. Эшим да ликилдеп чуркады. Жетегинде аты бар экенин унутту. Алар кол кармашып, биринин деми бирине эш болуп, биринин ак көңүлү бирине кубанч, кубат болуп, өзүлөрүнүн эртеңки катуу багыт күнүнө карай, эртеңки куш жеминдей болсо да бактысына карай алпыгып, демигип кетип баратышты...

Эшим тоо этектеп салып, күн батышты беттеп, көңүлүнүн тереңинде Ташкен багытын болжоп келатты. Биринчи күнү көзгө чалынбас үчүн күндүз буйга жерге тыпыгып, түндө жол жүргөн эле. Мына, бешинчи күн болду. Күнү, түнү дебей, атка Айзааданы мингизип, өзү эки этегин кайра кыстанып, алдыга лепилдеп түшүп, жүрүп келет. Мындайды көрбөгөн Айзаада атка урунуп, акыркы күнү, ашууга карай бет алган күнү кыңкыстап табы айнып калды.

Суу боюна түшүп, ат чалдырышты. Эс алышты. Айзаада өйдө боло албады. «Ичим!» деп, сыдап, тырышты. Эшим алактап калды. Эмне дээрин билбей, эмне деп жубатарды билбей, эмне берип ооруга аралжы түшөрүн билбей калды.

— Эмне кылайын?.. Эли бар жерге кайрылсак бекен?..— деди такыр айласы кеткенде. Айзаада эки көзү чоңоюп коркуп:

— Бирөө таанып калсачы?..— деди. Эшим буга да жооп таба албады. Шылкыйып, атты жетелеп алдыга түштү.

Алар бир аз жүргөн соң кетип баратышкан капчыгайдын бир айрыгынан коңкулдап иттин үргөнү угулду. Эшим жолдун айрыгына бир аз турду да, унчукпай, ошол ит үргөн жакка бурулду.

Кыштоого жакындаганда бир куу ит жалкоо үрүп, үргөн шаанисин эле кылып, коңкулдап тосуп чыкты. Кичинекей таш короонун четиндеги супадагы боз төбөл үйдүн эшигинде карап турган адам «О, кет!» деди акырын, ит дароо басылып, андан нары чоочундар менен иши да болбой, кайра артынан ыргылжың тартып ээрчий басты.

Эшим эки колун бооруна алып салам айтты:

— Ассалому алейкум!..

— Ва-алейкум-а ассалам!—деп кыраат менен алик алды үй ээси.

Көгала чокчо сакалдуу, мандайы жарык, эки көзү жаштыкындай балбылдаган, жүзү кызылдуу адам экен. Эшим андан нары эмне айтарын билбей, эки жагын каранып эле, жер кайсалай баштаган атынын башын тарткылап эле туруп калды. Тиги киши аттын үстүндөгү бейтап келинди көрүп:

— И, келгиле...— деди да, Эшимге карап:— Эмне карап турасың, батыр? Аттан түшүрбөйсүңбү келинди?..— деди да, үйү жакка үн салды.— Өй, мейман келди...

Эшим Айзааданы сүйөп түшүрдү. Боз үйдөн орто жашап калган, келбеттүү, саамай чачын эми ак чалган, кара каш, кара көз зайып чыкты. Эшимди бир, Айзааданы бир тиктеп, анан жай толукшуй басып келип, Айзааданы колтуктан сүйөдү:

— И... Бейтап белем бечара...

Үйгө кириштн. Эч ким жок экен. Очокто арча отун чырт-чырт күйүп, казанда бороктоп бирдеменин эти кайнап жатат. Зайып мээримдүү окшойт, эч чийткебей, бөлөксүтпөй Айзааданы ашкана тарабына төргө өткөрүп кетти. Эшим улага ченге сынар тизелей калды. Абышка унчуккан жок. «Өйдө отур» деген да жок.

Кызыл көзүн тике сайып, «Кайдан көрдүм эле муну?» дегендей кыяста. Эшим сыгылып кетти. «Тааныса эмне кылдым?» деген ой кылт этти, ага да. Нары жакта жайып Айзаададан күбүрөп бирдемени сурап, кейигендей башын чайкап өзүлөрүнчө күйменүп калышты.

Бир оокумда:

— И? Кайдан келатасың, батыр? Минтип, кеч күздө ашууну беттеп...— деп, суроо таштады.

Эшим эмне дээрин билбей калды. Оозуна ушу кириптир:

— Таластан...— деди. Абышка жымыйып койду:

— Талас жактан келген киши тиги ашуудан түшчү эле...— деди акырын.— Сен, балам, түздөн чыктың го, Кызыл-Жар жактан чыктың го?..

Эшим салбырап отуруп калды.

Жайып Айзааданы эшикке алып чыгып кетти. Бир аздан соң өзү кирди. Жайын бир карап, Эшимди бир карап, анан акырын:

— Колуктуңун боюнда бар экен, балам,— деди. Эшим элтейип ордунан тура калды. Кемпир жубата сүйлөдү:— Келин атка урунуп калыптыр да. Кудай сактаса, эчтеме болбоч...

Эшим эмне дээрин билбеди. «Ушул баланын бактысы үчүн эки бирдей киши эл которуп, тентип чыкпадык беле?!» деген өкүнүч ой келди. Кемпир суусу ысып от боюнда турган чөөгүндү алып, Айзаадага керек болуп атат окшойт, кайра эшикке чыгып кетти.

— Отур, уулум,— деди абышка,— кудай сактасын...

Мына ушул мээримдүү кишилердин үйүндө Эшимдер эки күн туруп калышты. Нечен күн ач болуп, ток болуп, жол азабын көрүп кыйналган эки качкынга алар колдорунан келген жардамын аяшкан жок. Эртели-кеч ысыгын, жылыгын беришип, жарык каш-кабагы менен, мээрим менен жубатышты. Алар бат эле үйүр алышып кетти.

Коңүлү ак кишиден сыр жашыра албайт. Эшим акыбалын ачык айтты.

Ойлонуп отуруп, абышка тышка чыгып даарат алып кайра келди да, төргө чөк түшүп отуруп:

— Э, Ак Эркем,— деди кемпирине,— кудай кошкон курбал экен бу балдар, эмнеге карап отурабыз, бу-

лардын башын бири-бирине байлап, алалдап коелу. Мындай бери келип отурчу.

Эшим менен Айзаада тиктешип калды. Кемпир астейдил коштоду:

— А жакшы болбойбу!..— деп, көк гүлдүү ак чыныга мөлдүр тунук суу куюп, үстүнө бир үзүм аардуу ак пахта салып, ортого алып келип койду.— Кокуй, баатырым, шашпа, коңшуларды чакырайын, күбө боло турган эл керек го, ыя?..

— Жөн кой. Кыз жагына сен күбө, Ак Эркем, уул жагына өзүм күбө болом! Бисм алла рахман рахим... Бисм алла рахман рахим...— деп баштап, абышка шарияттын нике жобосун арабча жай жобурады да, Эшимге жүз буруп сурады.— Эшим Кудайберди баласы, эки дүйнө Жамгыр кызы Айзаадага деңинди багыштадыңбы?

Эшим кызарып, мылжыйып күлүп, башын ийкеп, жер тиктей берди:

— Багыштадым...

Шарияттын жобосунан дагы кобурап, абышка:

— Айзаада Жамгыр кызы,— деп Айзаада жакка жүз бурду,— Кудайберди баласы Эшимге эки дүйнө деңиңди багыштадыңбы?

Айзаада ыйбаа кылып, жоолугу менен жүзүн саал жашырып отурган эле. Ал үчүн күбөсү жооп берди:

— Э-э, багыштабаса минтип эне-атасынан безип бу баланын этегин кармап качып жүрөбү?! Багыштады, багыштады!..

— Жо, жо,— деп башын чайкады абышка,— анетсе да, эреже шарият жол бербейт, жооп өз оозунан чыгыш лазим...

— Багыштадым,— деди Айзаада токтолбой. Мындан да абышка үч кайталап, тактап сурады. «Багыштадым» деп үч жолу жооп берди Айзаада.

Дагы бир сүрө окуду да:

— Эшим, Кудайберди баласы,— деп Эшимге жүз бурду,— Жамгыр кызы Айзааданын сага багыштаган денин эки дүйнөдө кабыл туттуңбу?

— Кабыл туттум...

Абышка Айзаада жакка жүз бурду:

— Жамгыр кызы Айзаада, Кудайберди баласы Эшим чын ыкласы менен сага багыштаган денин эки дүйнө кабыл туттуңбу?

— Кабыл туттум...

Ушундан соң абышка:

— Оминь...— деп кол жайды.— Эки дүйнө ак жүргүлө, бириңе бириң кара санаба, ичкен ашыңар, тапкан балаңар, жайган дасторконуңар алал болсун, бу дүйнөдө пенде ичинде, тиги дүйнөдө кудай алдында биз күбө... Аллау акбар...

Төртөбү бата кылышты. Абышка көк гүлдүү ак чыныны кош колдоп Эшимге сунду:

— Ке, уулум, мына бу таза, тунук суу — өмүрүң, актыгың, ууртa!

Эшим чыныны алып, бир ууртады да, кайра берди. Абышка:

— Эми сен бүлө ээсисиң, бир пенденин милдети мойнуңда, кол каратпай багып ал, кор кылбай сактап ал...— деди да, андан кийин чыныны Айзаадага узатты: — Ке, балам, эми сен бир үйдүн ээсисиң, бир пенденин милдети мойнуңда, аяк асты кылбай күтүп ал...

Көзүнө жаш тегеренип, Айзаада суудан бир ууртады. Абышка:

— Эми, биз кыдыртып ооз тийели! Кана, Ак Эркем, сен баштап ооз тий. Бул суу ыйык суу. Эки пенденин тагдыры байланган суу...

Экөбү эки ууртаган соң, Ак Эрке чынынын түбүндө калган сууну «Этегинен жалгасын! Очогунан жалгасын!» деп ырым кылып, оттун боюна тегерете сээп салды. «Багы бийик болсун!» деп, пахтасын жабыкка кыстады.

— Э, балам, ышкы деген ушундай! — деди абышка ойлуу, салабаттуу отуруп.— Биз дагы жаш болгонбуз. Э, тиги энеңди бир кезде казактан алып качып келгем мен дагы! Атасы миң жылкылуу бай эле. Соода менен Сыр боюна барып калып, Ак Эркем ошондо онбеште экен, даланын кызыл гүлкайрындай ачылып калган кези экен, көрүп жүрөгүм байланып калды. Сооданы чачтым. Саяк жүргөн бирөө болуп байдын үйүнө барып, акы сурабай бир жыл жылкысын кайтардым. О, анда мага акы керек эмес болучу, Ак Эркемин айда бир жылмайып коюшу мага байлык да, бакыт да эле!

— Өз тармгына түшүп кеттиңби, баатырым? — деп, акырын күлдү Ак Эркеси. Абышка башын ийкей отуруп, көзү жалжылдап, качанкы өткөн жаш өмүрүнө кайра аралашып, өрөпкүй сүйлөдү:

— Казак көөдөндүү журт болот. Өлөбакысы бөйрегүн таянган, кеби асмандан келген, дуулдаган журт болот. Жуучу салууга батына алган жокмун. Бершпейт болчу. Ак Эркемдин наристе ышкына, бактыма сыйындым. Сөзүбүз тынган күндөн баштап, жылкыда эки буудан ат бар эле, экөбүн тең жашырып суутуп, буудандар табына келген күнү Ак Эркем боз жигит болуп кийинип, «Э, жараткан, ач жолумду!» — деп, үзөңгү кагыша жарышып, качып чыктык! Чыпчак бир ай жол жүрүп, Ташкен аркылуу элге келсем, тууганларым алда качан «Өлдү» деп кара ашымы берип коюшкан экен. Э, балам, мен муну көргөм...— Ал ойго батып, жүзү суз тартты.— Жеттим көңүлүм сүйгөнгө. Ынтымагым, ырайышым болду. Курсагым ачпады, үстүм тозбоду. Э, жараткан, мунуңа да шүгүр! Кудайым бир баладан гана кем кылды...

Ак Эрке көз жашын көйнөгүнүн жеңи менен сүрттү.

Эртеси «Бул жакшылыгына ыракмат! Сүйөнүп эле жата беремби?! Өзүлөрүнө жараша тирилиги бар го булардын. Ашына жүк, башына жүк болуп...» деп ойлонду Эшим. Кайырлашмакчы болду.

— Изиң сууганча, эми, эптеп баш калкалар жер издейсиң го, карагандын түбүн издейсиң го, балам. Баштан өткөн, качкан кишиге кең дүйнө алакандай болуп тарыйтко, чиркин!— деп кынжылып отурду абышка, бир аздан соң: — Ылайыгындай кыл, мына, мында калам десең, кал, өз үйүң, өлөң төшөгүң болот, менин үйүм, өз баламдай болуп жүрө бер. А жок, бактыңды дагы башка жактан издейм десең, жол тигине, келиндин алдына ат берейин, эки адам көрүшөт, эки тоо көрүшпөйт, көрүшүп калсак, айтарсың ыракматыңы...

Эшим сүйүнгөнүнөн нымшып кетти:

— Бала кылып алыңыз...

Эмгенедир абышка да толкундап, жүзү нурланып отуруп калды. Ал толгонуп туруп, ойлонуп туруп эшик жакка карай үн салды:

— Э, Ак Эркем...

Эшиктен зайыбы кирди. Абышка зайыбын сынай тиктеп, бир аз токтолуп, айтсамбы, айтпасамбы дегендей, бир аз кыйылып турду да, акырын сүйлөдү:

— Тууган баладан көрсөтөбү кудайым убайды, тутунган баладан көрсөтөбү кудайым убайды...

Ак Эрке акча жүзүн кылайтып, байына бир түрдүү мээр менен тиктеп, байынын оозунан чыккан сөз ага чексиз кубаныч апкелө тургандай, астейдил кунт коюп, токтоло калды.

— Ак Эркем... карачы, кудайым өзү жеткирип турган жокпу бизге экөбүз кырк жылы зарыгып тилеген жалгыз баланы, карачы...

— Не болды, баатырым?..— деп сүйлөдү Ак Эрке Эшим жакка жал-жал карай.— Андай болар күн кайда?!.

— Ак Эркем...— деди абышка эки көзү жалжылдап.— Түшүмдө чамгарагыма өзү келип, боосун үзүп качкан коңгуроолу көк шумкар келип конду эле, түшүм туш келип отурган жокпу ай, Ак Эркем... Мен мына бу азгын эрди көкүрөгүмдү жыттатып, уул кылып калсамбы деп турам, Ак Эркем...— деди абышка, үнү каргыл чыгып, дирилдеп кетти акырында.

Ак Эрке селее түштү. Байын телмирип тиктеди. Эшим үңкүйүп отурду. Орто тымтырс болду.

— Баатырым...— деди Ак Эрке болукшуй.— Сенин көңүлүң менин көңүлүм...— Көзүнөн жаш кылайып кетти.— Мейли, кырк жылы бала деп, зар кагып, көп көз жашыбыз агып, балапан башыбыз куурап баратканжокпу, садагам баатырым?! Мына, баланын көзү отурат. «Үйрүн тааныбаган ат болбос, элин тааныбаган эр болбос» деген сөз бар го! «Асыранды баланы абысын чыгарат» деген сөз бар го! Буга не дейбиз, садагам баатырым?.. Эртең бир бейбаш тууганың «Тентиген кул!» десе баландын жүрөгү өрттөнбөйбү?! Эртең Күнүбатча абысыным «Куру тулупка мөөрөгөн байкуш!» десе, садагам баатырым, мен өлбөймүнбү?! Мында не кылабыз, садагам баатырым?..

Абышка нестейип эле, оозунан сөзү түшүп эле, отуруп калды. Улагада Айзаада тик турган бойдон «Эмне кыласың? Эмне дейсиң?» деген ойго кысталып, Эшимден көзүн ала албай, көз жашы төгүлүп турду. Эшимдин жүрөгү дүкүлдөп кетти. Ал качанкы өлгөн өз атасы эсине түшүп, куду азыр ошонун жанында отургандай болуп, акырын эңилип, көзүн жумуп, абышканын көкүрөгүнө баш салды. Абышканын жылуу, өзгөчө коңур тери жыты келди. Абышка көкүрөгүнө басып кучактады. Экөбү тең эчтеме айта алышпады.

— Ата...

Эшим башын көтөрдү. Абышканын алк кызыган өчө элек эки бетинин отунан ылдый сарыгып, көз жашы көгала сакалына түшүп кеткен экен:

— Асырадым, балам, асырадым, асырадым...— деди каргыл.

Ак Эрке жакасын карманып, кудайга мунажат кылды. Шолоктоп ыйлады.

— Туубасам да тутундум, балам, эмчек сүтүм бербесем да, элик сүтүм берермин, балам... Тутундум, балам, тутундум...— деп, чындап бедени ийип, көкүрөгүн ачып, оң эмчегин сала берди. Эшим тартынбай, кыйылбай, Ак Эрке кемпирдин эч качан бала сорбой бези ошол бойдон сакталган ак эмчегин жыттап, үрпүнөн жалмалап эмди.

Өз жамагатына өлбөгүдөй баркы бар Султанмаамыт алдынан кудайга атап аксарбашыл чалып түлөө өткөрдү да, артынан уул тапканын, келин тапканын элге даршан кылып, жамагатын чакырып той берди. Ошону менен Эшимди элге тааныштырды.

— О, көп курама! Көрүп алгыла, кудай мага уул берди. Чын көңүлүмдөн тутундум. О дүйнөдө бир кудай өзү күбө, бул дүйнөдө көп курама өзүң күбө. О, кагылайын журт, менин уулум сенин уулуң! «Бөлөксүң» деп жерибегиле, тең ата, тең тууган кылып алгыла...

Султанмаамыт андан нары сүйлөй албай, болкулдап ыйлап жиберди. Жанында мойнуна бото салынып, кудайдан ыракым тилеп, элден бата сурап, Ак Эрке ыйлап турду.

— Эл дуулдады:

— Болсун! Болсун! Уул кут болсун, Султанмаамыт! Уулдан урмат көр, байкуш, келинден кызмат көр, байкуш...

Сакалы чубалып белине түшкөн кары адам эки колун тең жайып, көккө карап:

— О, жамагат! Султанмаамыт мурадына жетсин, тутунган уулунан убай көрсүн, бата берели, о жамагат!..— деди, турган көпчүлүк дуу эте алакан жайышты. Кары элди кыдырата тиктей, үнүн атайы көтөрө айтты:

— Омин! Эр Эшим Султанмаамыттын уулу, Эр Эшим кураманын уулу. Омин, «бөлөксүң» дегендин

кара оозуна кан толсун, омины! — деп бата кылып жиберди. Көпчүлүк дуулдап коштоду.

Эшим энеси Ак Эркенин тырмагынан жаңы чыккан саймалуу сары чалбар кийип, бутунда койкойгон көк булгаары өтүк, кып-кызыл камзолду чалбарланып койгон, башына курама эли кийе турган төбөсү бийик, кайрымасындагы кундузу ничке келген бөрк кийген. Жүзү жарык да эмес, жабык да эмес, жамырап тиктеген чоочун элден сүрдөгөндөй саал акчыл тартып, бирок адеби менен, сыйы менен улуусуна ийилип, кичүүсүнө тигилип, кол берип көрүштү.

Те четте акырын шыкылыкташып жоор аңдып отурушкан эки сагызган сыяктуу ичи жаман эки адам өзүлөрүнчө акырын-акырын сүйлөшүп, көздөрүн тирмейтип баам салып отурушту.

— Э-э... Кайдан ооп келди экен бу?..

— Кудай билбесе! Султанмаамыт бекер чабылып жатыры...

— И?

— Бу соо жигит эмес. Суркун карачы... Сөөлөтүн карачы... Өз элинен мамилеси тынган күнү «хайт!» деп кетип калат бу!..

— И-и, ырас, ырас.. Баланын зарын тарткан шорду Султанмаамыттын эмнесин гана айтасың?! Элкке чыгып али келин сынын бузбайт, атаңдын арбайы, кабак катынынын согончогу да канабады...

— Тылагында мүйүзеги барбы кызыталактын?!

— Хи-хи... Мүйүзегин сен кайрып койбойсуңбу?

— Хы-хы-хы...

Алар кытылдап, күлүшүп, башка бирөө жакын келе бергенде ооздорун сыйпалашып, тымпыйып калып отурушту.

А көп курама бапырап, кең көкүрөк, бүркүт кабак, сөөлөттүү жигитти бооруна тартып жатышты.

Мына ошентип, Эшим курама Султанмаамыт деген жай адамдын тутунган уулу болуп, Эр Эшим атыгып, калып калган эле. Эл көтөрүлүп, ханга эрегишип чыкканда зарделүү азамат коңулда жата албай, жаңы туугандарынан жигит курап, Исхакка келип кошулган болучу.

◆

Науман пансат Эшим айткан дубайсаламды шылдыңдап, күлүп, кыжыры келип отурүп укту. Түркчө сүйлөп кеткен перстерден дагы бешти жол баштатып, эми «Жинди жүзбашы» атанган жүзбашыны тандалма жүз сыпай менен тез аттандырды.

Жинди жүзбашы капчыгайга салбай, беш жол баштоочуну алдыга салып алып, бети ачык жер менен, кырдап жүрүп отурду. Бат-бат токтоп, эки жакты арытып, эч ким жоктугуна көз жеткен соң, акырындап нарылайт. Эки жолу сары журтка кезикти. Эл эчак көчүп кеткен. Көчтүн изин кууп бир аз жүрүп, алды жагы заулдаган тыталама жардын боорунан өткөн жолго түшүштү эле, бир кыпчылга салынган жер көпүрө-бар экен, эрегишчилер бузуп кетишиптир, алды жагынан да, үстү жагынан да айланып өтүшкө болбой, кайра артка кайрылышты. Жон ылдый, андан башка арга да жок эле, капчыгайга куюгуп түшүштү. Суу өйдө татырата чабышып, бети ачык жайыкка чыгышты. Чалгынчылар тонолгон жер ушул жер болучу. Ар жерде чөптү карартып, топуракты майлап, кандын орду жатат. Өлүктөрдү бир четке чогултуп көөм салышкан экен. Сыпайлардын эти дүркүрөдү. Андан нары дүпүрөп жөнөштү. Көпкө жүрүштү. Эч ким жок. Тоо тыптынч.

— Бири калбай Чаткалга ашып кетишсе керек,— деди перстин бири,— Ушул жерлерде эле кумурскадай быкырап жатышчу эле...

Бул чөлкөмөдө айыл табылбасына көзү жеткен соң, нары тоо арасына тереңдеп кете бериштен чоочуп, ал күнкү жүрүштү бүттү деп, Жинди жүзбашы кайра тартты.

Алар бардык коркунучтуу, шектүү деп эсептелген бурум, буктурма жерлерден өтүп, капчыгайдын эң акыркы кыпчылына чыгып келишти. Айлана тыптынч эле. Тарс! Эң алдыңкы сыпай көкүрөгүн апчып, атынын жалына артылып түштү. Жалт берип, артка дуу коюшту. Тарс! Тарс! Арттан да сыпайлар аттан жалпжалп түштү. Кайра дүргүп, тыгылып, бир капталды көздөй жабылды. Ал жактан да кабат-кабат ок чыкты. Сыпайлар ортодо уюлгуп, ак көбүк бүркөн суунун үстүндө шатырап, бири бирине ыктап алдастап, аттар

үркүп, чырылдап кишинеп, кокуйлаган кыйкырык, чуу, кай бирөө аттын үзөңгүсүнө сүйрөлүп, кай бирөө аттын төрт аягында жөрмөлөп калды. Тарс! Тарс! Кара мылтыктын үнүн аскалар биринен бири жулуп алып, бирине бири уруп жиберип, кош жаңырыктап, тоо арасы буркан-шаркан түштү.

Бир сыпай ок чыккан жакты карап бакырды:

— О-о, мусулман балдары, жан соога!

Тарс! Кан жайкап жыгылды. Тарс! Тарс! Жан соога бермей жок. Сыпайлар чыйрала калышты. Бир жагын жирөп чыгууну көздөшүп, аттардын жалына өбөктөп: «Йа, алла! Йа, алла...» деп сүзө качырып жүрүп беришти. Ал жактан да үстөкө-бостон тарсылдап ок чыгып, аттар жер урагандай оңколоп жыгылды. Жаң далбас кылып, бүкчүңдөн жоо качкандарды бадалдын арасынан кимдир бирөөлөр сорок-сорок этип чыга калышып, кылычтап таштап кетип жатышты.

Курчоодон эзси жок кергичтеп качкан аттар гана чыкты.

Кара мылтыктын үнү тып басылды. Туш-туштан мергендер түшүп келишти. Каршы-терши сулап, сууну бөгөп жаткан өлүктөрдү жээкке сүйрөп ташташып, бүт куралын терип, тизгине чалынып туруп калган аттарды кармашты. Эки мерген Жинди жүзбашыны дырылдатып сүйрөп, Эр Эшимдин алдына апкелишти.

— Жарадарбы?

— Куландай соо!

Эр Эшим башын чайкап күлдү:

— Аттан боюңду таштап жиберген экенсиң а, жүзбашы? И, жан ширин бекен?!

Жинди жүзбашы шөмтүрөп турду. Жини кагылып калгэн эле.

— И, урушуп көрдүңбү? Жөнө, жүзбашы! Науман сартка айта бар, эми өзү келсин...

Жинди жүзбашы тилин күрмөй алган жок.

Мергендер бирпаста токой арасына сиңип кетишти. Капчыгай кара мылтыктын түтүнү жыттанып калып калды. Төбөгө жору айлана баштады. Тоо кайрадан тыптынч...

Жүз сыпайынын бүт кырылганын укканда Науман пансат ордунан тура калды. Күйүп, нары-бери алдастап басты.

— Чакыр! — деп чаңырды.— Чакыр бери, жанагы катайды!..

Жанжигити лүкүлдөп чуркап, бир аздан соң, Камбар саркерди айдап кирди. Камбар саркер иреңи өчүп, акырын салам айтып, таазим кылды. Науман пансат алик албай, мелтейип тиктеп:

— Сен катаймын дедиң беле? — деди жай. Камбар саркер башын көтөрдү:

— А, катаймын, бек...

— Сага өз уругуңдун күнү кызыкпы?

— Ошол өз уругумдун күнү деп алдыңызга келип жүрөм, бек. Эрегишке биздин катышыбыз жок...

Науман пансат жумшаргансып сүйлөдү:

— Болуптур, катай Камбар, сенин катай уругуңа кечирим берем. Суулуу жерлериңерге сарттар кире башташты беле? Макул, өзүң билесиң, сарттардыбы кылычтын сабын кармап гана койсом жетишет, бир күндө көтөрүнүп чыгып кетишет. Уктуңбу?

— Уктум! Миң жаша, пансат...

Науман пансат кырт этип заардуу күлүп:

— Эки миң жаш берчи! Арзыйт бекем азыр?! — деп, ичиндеги калчылдагын андан нары жашыра албай, нес боло түшкөн Камбар саркерге атырыла басты: — Уктуңбу? Арзыбайм! Мага Эр Эшимди тутуп келип бересиң. Мына, сенин катай уругуңдун куну ушул болот...

Камбар саркер шылкыйып жер тиктеди. Анын ою эки анжы боло түшкөнүн көрүп, Науман жай гана айласын курута сүйлөдү:

— Эртең түздөгү катай уругу тыптыйпыл чабылат. Тукуму такыр үзүлсүн үчүн, сенин көзүңчө, бооз катындары бүт жарылат.

Камбар саркер селт дей түштү. Науман пансаттын ачуудан иреңи бопбоз болуп турганын көрдү.

Эртеси катай уругунун бүт жигиттерин аттандырып, Камбар саркер тоо таянып чыгып кетти. Эр Эшимге барып кошулду. Эч шек билгизбей үч күнчө аралашып жүргөн соң, ээндетип туруп он азаматы менен байлап алып атка таңып, түндөп жүрүп, Ала-Букага жетип, колу артына байланган, жалаң баш, жалаң аяк Эр Эшимди Науман пансаттын алдына тоголоттуруп таштады.

— Э, Эр Эшим! Келдиңби!? — деди Науман пансат жымыйган болуп, бирок ууртунан, көзүнөн заар төгүлүп. Эр Эшим үңүрөйүп, эрдин бек кымтып, кектүү тиктеди. Науман пансат өзүнчө «Гм» деп ичин ура ойлонуп, анан саал эңилип тиктей:

— Жаш экенсиң, баатыр...— деп акырын кеп урду.— Жаш экенсиң, ойлон...

— Эмнени ойлоноюн?

— Ойлончу...— Пансат атайы жумшактады.— Сенин жаныңа бир гана кызматың аралжы болот...— деп, Эр Эшимдин жүзүнөн көзүн албай сүйлөдү.— Сен «урушту токтоткула, келгиле, Науман пансат өкүмдардын ысмынан бизге кечирим берди!» деп, тоодо калган тополоңчуларыңа ишенимдүү адамдан дубайсалам жибересең... Мына ушуну кылсаң...

Эр Эшим онтоп жүзүн үйрүдү:

— Ыманы жокторго айт. Камбарга айт.

Камбар жыйрыла түштү. Науман пансат бирпас тиктеп туруп, түңүлдү окшойт:

— Ка, өзүңүн шору... Казыкка! — деп, катуу айтып, бурулуп басып кетти.

◆

Ордо эч качан тоолуктар менен эсептешпей коё алышчу эмес. Тоолуктар биригип кетишсе, хандарды баш кийимдей алмаштырып, көп учурда ордонун өзүн тыптыйпыл кылып талаган кандуу жаңжалдарды чыгарышчу. Азыр мезгил башка. Кудаяр-хандын артында жарымпаша турат. Кудаяр-хан өткөн өчү, эски кеги козголуп, эрегишчилерди катуу жазалоого буйруп, «козголоңчулардын малы, мүлкү силердики» деп, кызытып, казалашынча укук берип, эзрчитишинче сыпай берип, пансаттарды аттандырып жатты.

Эл үркүү. Наманган шаарынын, байыркы Аксы шаарынын урандысынын, Кезен шаарынын айланасындагы түздө, сулуу жерлерде тирилик кылган карабагыш, катай уругу дүргүп көчүп, жайлоодон нары Таласка, бир чети Суусамыр аркылуу Сары-Өзөн-Чүйгө ооду. Жети кылым илгертен ата-бабасы мекендеген кыштактарын, Сыр-дайрадан кайрыган арыктарын, жаздоо, күздөө конуштарын Кудаярхан түркчө сүйлөп кеткен перстерге, таажиктерге, араптарга, алам десе

жүүттөргө да, көп жылга болжоп ижарага[1] берип, отурукташтырып салды.

Буга эрегишип көтөрүлгөн элдин мизи кайткан жок. Исхак жазгы жортуулга катуу даярданып жатты. Экинчи тараптан, орус чиновниктери менен алака кылууга аракеттенип, «Тамыр бололу, жардам бергиле, көлөкөңөргө алгыла» деп, көп тартуу менен Токмок уездине элчи жиберди. Токмок уездинин начальниги майор Эллер тартууну толук алып, чын ыкласы менен жардам бермей болуп, убада кылды. Кеңешип коюш үчүн генерал-губернатор фон Кауфманга кат жазды. Фон Кауфман жардам түгүл, тополоңчулар менен ар кандай сүйлөшүүнү дароо токтотууну, элчилерди Токмок уездинен тез чыгарып жиберүүнү катуу буйрук кылып жоп берди. Элчилер арып, чарчап, кеч күздө Талас аркылуу араң кайра келишти.

Өз күчүнө таянуудан башка, тагдырга баш байлоодон башка арга калган жок. Эгрегишчилер кышы бою тынбай, кыштоомо-кыштоо жер төлө казып, казанын аскан темир тулгасына чейин, теминген болот үзөңгүсүнө чейин кайра соктуруп, кылыч, кара мылтык, найза, үч ача, шылк этме жасашып, ок куюп, дары ийлеп, жигиттер кылыч ыгына машыгып, ат үстүнөн мылтык атууга көнүгүп, катуу даярданып чыгышты.

Эрте жазда кайрадан акбоз аттардын куйругун канга боёп, кайрадан элге жарчы аралады.

— Аттангыла! Аттангыла! — деп жаагын жанып чапты жарчылар.— О, түптүү журт, аттангыла! Хан айныды. Өз калкын жоодой чапты, өз шаарын каракчыдай талады. Айтып акыл мукурады. Кылып айла түгөндү. Аттангыла, түптүү журт! Түйүндү кылыч менен чечер күн туулду. Аттангыла! Аттангыла...

Ие жалганбы?! Жүгү оорлосо атан төө бакырчак болот! Эл кайра дүүлүктү. Былтыркы эрегишке катышы жок, окуя кайда ооп кетерин карап турган уруулар да толкуй баштады.

Жал-куйругун өрттөй жалбырттатып, желге ойнотуп, акбоз аттар кылактап, жарчылар ыйлактаган каргыл үн салып, айылдан айылга, элден элге өттү:

[1] Ижара — акысын алып дыйкандарды жерге иштетүү, аренда.

— Аттангыла... Аттангыла... О, түптүү журт, аттангыла...

Ошол 1874-жылдын жай алдында, ат көккө кара тил болуп күчтөнгөн кезде, орун которуп жөнөгөн бал аарынын уюгундай дуулдап, жапырт аттанып:

— Болот-хан! Болот-хан! — деп, дагы ураан кыйкырып, ат туягынан жер дүңгүрөп, мыкты куралданган үч миң ашуун атчан дагы Наманген багытын кара селдей каптап түштү.

Чоң кара жолдун үстүндө, дөңдө жалгыз бейит жатты.

Исхак жалгыз бейиттин тушуна келгенде атынан түшүп, чылбырды жанжигитке ыргытып таштап, батбат басып дөңгө чыкты. Мына, томпоюп жатат жалгыз бейит. Үстүн кызыл гүл баскан. Кызыл гүлдөр алдында жаткан шейиттин канынан абжалган сыяктуу. Исхак кыбла жакты карап, бейиттин этегине чөк түшүп отурду.

Эр Эшимдин бейити болучу. Каардуу Науман пансат кеткенден кийин бозгон эл кайра келип, баатырдын сөөгүн казыктан алып, жолдун үстүндөгү дөңгө чыгарып, гөр казып, жашырып коюшкан эле.

Бүт кол аттарынан тегиз жамырап түшүп, дөңдү этектей тартып, жер жайнап отуруп калышты.

Исхак башын жерге салып, бууну калтырап, оозуна эчтеме кирбей, көпкө унчуга албады. О, бир оокумда, акырын баштап куран окуй баштады.

Көп кол дем тартпай: аттардын анда-санда бышкырганынан бөлөк эчтеме угулбай, бир да киши кыбыр этпей, мелтиреп отуруп калышты. Исхак кыраатын келтирип, узун сүрөгө түшүп, муңканып окуду. Ыргак менен уйкалышкан арап сөздөрү бирде көмөкөйдөн күңгүрөнө кайрылып, бирде тил учунан шаңдуу чыгып, авага акырын калкып, кишиден кишиге өтүп, өзүнүн түшүнүксүздүгү менен, кулакка жумшактыгы менен, дагы ыйык, дагы сыйкырдуу күчкө оролуп, тиги бири сыңар тизелеп, бири чөк түшүп, бири камчысын таянып, бир тегиз дымып отурган көп элди ого бетер жымыратa кармап, бала кезде түшүндө көргөндөй бир ажайып дүйнө, кудуреттин күчү, туулуу, өлүү, пенденин милдети, актык, каралык ар кимдин оюна келип, терметкен, жоошуткан жылуу үн болуп кулакка куюлуп, мээге жыңылдап сиңип жатты.

— Омин!..— деп алакан жайды Исхак, ичинен күбүрөп, эли үчүн жан кыйган баатырдын арбагына багыштап, бетине бата тартты.

Бүткүл кол дуу-дуу этип күүлдөп толкуп бата кылышты.

Исхак ордунан турган жок. Былк дебей, баш көтөрбөй, тунжурап отурду. Эми эмне дейт? Эч ким болжой албады. Оозунуп ордунан эчким тура албады.

Момун саркер акырын келип, акырын чыканагына колун тийгизди:

— Таксыр...

— Ыя?..— Исхак мемиреөдөн ойгонуп кеткендей тура калды. Үшкүрүп алды:

— Бул бейит мазар болсун. Ыйык жер болсун биз үчүн...— деди акырын.

Алар дөңдөн ылдый басышканда жер жайнап отурган көп кол учкан тарыкчылардай дүр-р эте орундарынан тура калышты. Жанжигит күмүш жалдуу чабдар аргымакты жетелеп, логлоп чуркап, Исхактын алдына тарта берди. Кол түп көтөрө аттанды.

Ала-Буга, Ак-Там, Көк-Жар, Нанай, Мамай, Сефитбулан эли колдун алдынан көкбөрү алып чыгып тосушту. Ар күнү жыйын курулуп, чечендер жаагынын этин жеп, ордонун кысымын, көрсөткөн кордугун айтып, Миң тукумун жыкмайынча тынчылык жоктугун, адил заман, адил өкүмдөр керектигин айтып, бул үчүн түптүү журт сары таман аттарынын күчүн, азамат уулдарынын башын саюу зарылдыгын какшап сүйлөштү. Эсептелбей мал союлуп, меники делбей үй тигилип, сеники делбей мейман күтүлүп, эл жалпы дүүлүктү, тегиз көтөрүлдү. Түтүн сайын ат коштоп жигит аттандырышты.

II

Эми эмне кылуу керек? Ордодо тартыш күч алды. Жол эки айры болсо жолбун иттин башы каңгы! Ар кимиси арди айтып, жаат куралып, кайсы тарабынын айтканы туура экенине өзүнүн көзү жетпей, Кудаярханды башы чындап каңгы болду.

Ушул мезгилде Россиянын «Санкт-Петербургские ведомости» газетасы өзүнүн беттеринде бул эрегиш жөнүндө: «Мурда белгилүү болгондой, көтөрүлүш бүт эл-